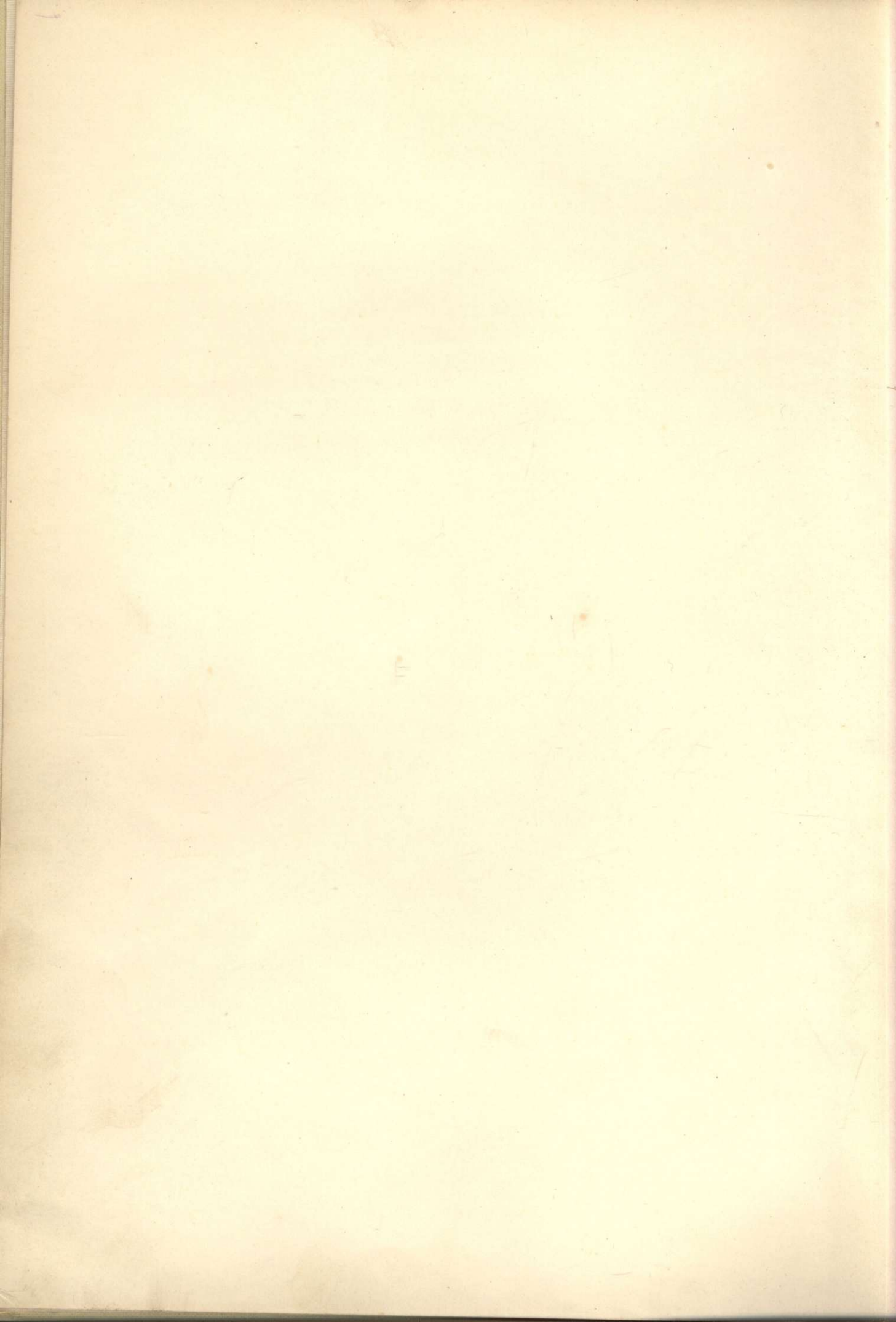

~~137c. 0.~~

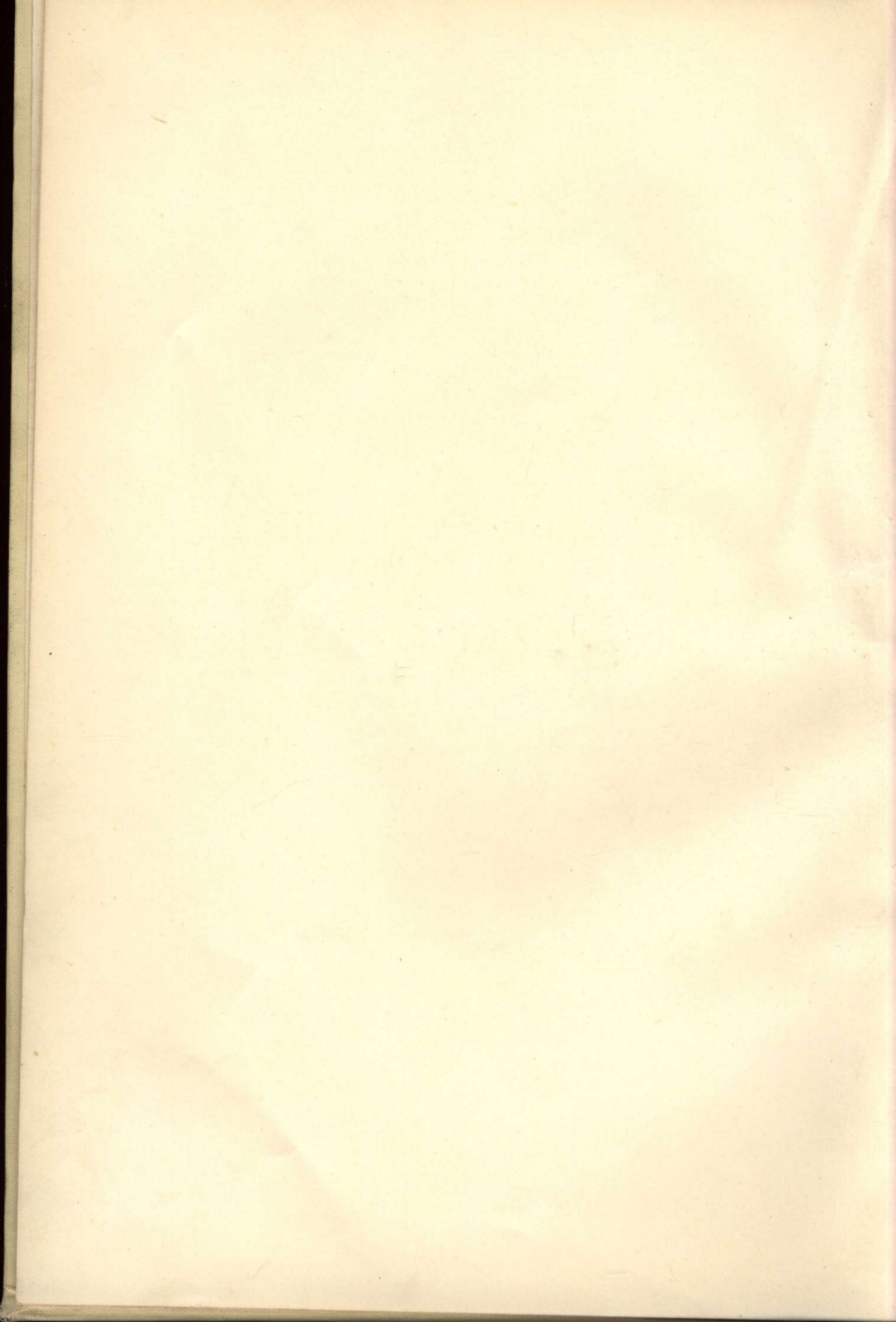
1586.

E. 14. II.

1875. ÉVI ÉRTÉKES

ÉRTÉKES ÉRTÉKES ÉRTÉKES

ZÁGONI MIKES KELEMEN

TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI

A BEVEZETŐ TANULMÁNYOKAT IRTÁK

NÉGYESY LÁSZLÓ

THALY KÁLMÁN

BEÖTHY ZSOLT

SZILY KÁLMÁN

ERŐDI BÉLA

A LEVELEKET AZ EREDETI KÉZIRAT
ALAPJÁN KIADJA

MIKLÓS FERENCZ

A KÉPEKET, EREDETI FELVÉTELEI ALAP-
JÁN FESTETTE S A DISZITÉSEKET RAJ-
ZOLTA

EDVI ILLÉS ALADÁR

A FRANKLIN-TÁRSULAT MAGYAR IROD.
INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA BETŰIVEL
ÉS LEMEZEIVEL

ZÁGONI MIKES KELEMEN

TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI

A MAGY. KIR. KORMÁNY TÁMOGATÁSÁVAL,
II. RÁKÓCZI FERENCZ HAMVAINAK HAZASZÁLLÍTÁSA
ALKALMÁBÓL KÉSZÜLT EMLÉKKIADÁS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

magyar irod. intézet és könyvnyomda

1906

MEMORANDUM

15366

MIKES KELEMEN ÉLETE

Irta

NÉGYESY LÁSZLÓ.

6

✓

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

F

ANNUAL REPORT 1954-55

TÖRÖK FÖLD csak egy részét adja vissza bújdosóinknak.

RÁKÓCZI FERENCET hazatérő útján nem kísérfheti el épen az a híve sem, aki huszonnégy éven át minden bújdosó útján, minden országban és tengeren vele járt, s aki a megdicsőült fejedelem testét számkivetésök helyéről, Rodostóból, százhetvenegy évi nyugalma helyére, a konstantinápolyi jezsuita templomba elkísérte: MIKES KELEMEN. Az ő tetemei a legtöbb más bujdosóval együtt a rodostói régi temető kiürítésekor összevegyültek az odavalók csontjaival és elvesztek.

A magyar nép mindig visszavárta Rákóczit. A néphit beteljesedett, Rákóczi visszajön. De beteljesedett a török példaszó is, melyet Mikes önmagára alkalmazott: az angyal azt a sárt, melyből a Teremtő az ő testét alkotta, csakugyan Rodostóból hozta Erdélybe, annak Rodostóba kellett visszakerülnie, s mostan is ott kell maradnia. Mikes nem jön vissza.

De csak testi maradványai nem. Lelket innen vett, annak ide kellett visszakerülnie. A gondviselés kiszámíthatatlan útjain rég hazakerültek irásai, melyekbe lelke begubózta magát, hogy ha testi porsátora szétmállik és a Márványtenger partjainak fövenyébe elvegyül, legyen, ami jobb részét megörzi és a hazába visszahozza. És Mikes jobb része, Mikes lelke, most ebben a kötetben mintegy díszbe öltözötten várja szeretett urának hazatérő hamvait.

Rodostóig, messze kerülővel, országokon és tengereken át egy hatalmas vihar sodorta és egy finom szál vontá őt. A magyar szabadságharc katasztrófája és a világesemények árja ragadta magával urát, őt pedig az önfeláldozó szeretet tartotta ura mellett.

Egyénisége a nagy történelmi alakok közt, az események szirtjei és szakadécai közt olyan, mint Erdély bércei közt a nyájas tengerszem, melyen jól esik a tekintetnek megpihenni; mely visszatükrözi a csúcokat, a fellegeket, a csillagokat, a kék eget, mind híven és igazán, sőt talán a valónál is szebben, meg-megfodrozódik a széltől, de nem vet haragos hullámokat, mentül előbb elcsendesül ismét, visszanevet a kék égre, a partján nyíló virágokra s láttatja kristály vizének mélységeit.

Azon egyéniségek közé tartozott, kiknek iránytűje nem az akarat, hanem a szív. Pályáját meghatározták körülményei és mások akarata; de szívében nem volt hatalmok a körülményeknek, az maradt szeretettel, ragaszkodással teljes, nyájas, hívő, tiszta és szerény szív. Mikor szabad választása volt, ott szíve döntött.

Székely főnemes családból származott, mely már egy század óta nevezetes szerepet játszott Erdély közéletében s egyik ága épen Mikes gyermekevei idején emelkedett bárói, majd grófi méltóságra. 1690 augusztusban született, a háromszéki Zágónban. Atyja, Pál is kuruc volt; a zernyesti csata után, mely épen Kelemen születése havában történt, csatlakozott a székelységgel együtt Thökölyhöz s néhány hét múlva vele kibujdosott, úgy hogy fiát alig láthatta. Az az emlékezet maradt fenn róla, hogy Thököly megbízásából Oláhországból az elpártolt nemesek megbüntetése végett Háromszékbe törvén, három zágoni nemest megöletett; a havasalföldi vajda később kiszolgáltatta Heister erdélyi generálisnak, aki válogatott kínokkal kivégeztette Fogarasban. Kelemen édesanyja, Torma Éva nevelte féltő szeretettel. Az özvegy anya több év múlva nőül ment Kövesdi Boér Ferenchez, aki Cserei szerint mint Somlyó vár kapitánya Rákóczi kurucainak feladta a várat és Erdélybe szökött; ezért Rabutin megfosztotta méltóságától és becsületétől. Boér ezután Rákóczi Ferenc pártjára állt s résztvett a kuruc mozgalmakban; a szatmári béke után ismét kegybe jutott és Krasznamegye főispánja lett. Kelemennek, anyja e második házasságából egy nála 11—12 évvel fiatalabb testvére született, aki 1730-ban báróságot nyert, akkor anyja ösztönzésére felségengedéllyel fölvette a kihalt Huszárcsalád nevét, — Torma Éva anyai ágon ebből a családból származott — s megalapítója lett a Mezőkövesdi báró Huszár családnak. A protestánsul született Kelemen buzgó katolikus mostohaapja áttérítette a katolikus egyházba. A Mikes-nemzetiségnek nevezetes tagja volt akkoriban zabolai gróf Mikes Mihály, Kelemen távoli nagybátyja, Rákóczi híve.

Kelemen Mikes Mihály fiával, Ferenczel együtt került a jezsuiták kolozsvári konviktusába; ott jól megtanult latinul, s vallásossága még szélesebb alapot nyert. Tanuló éveiből maradt fenn egy rajza, a hit, remény, szeretet allegóriája, melyet gróf Petki Dávidnak küldött névnapi üdvözléssel; a kép hátlapjára odajegyezte, miféle imádságokat és szent cselekményeket fog végezni a megtisztelt rokonnak lelki üdvéért.

1707 április 5-én tartották II. Rákóczi Ferenc beiktatását Erdély fejedelmi székébe nagy ünnepléssel. Ez alkalommal a fejedelem felujtotta a régibb Rákócziak

intézményét, a nemesi társaságot s erdélyi nemes ifjakat vett udvarához. A tizenhat éves Kelemen is ekkor jutott Rákóczi Ferenc udvarába, mint «belső inas», azaz udvari apród.

Ez a lépés, mely Mikes egész életére döntő volt, nem annyira elhatározásából folyt, ha kívánczozott és szívesen ment is az udvarhoz, mint inkább helyzetéből. Egész családja Rákóczi-párti volt; nagybátyja, Mihály gróf, Rákóczinak az erdélyiek közt egyik főhíve; a család szívesen megragadta az alkalmat, hogy egyik sarját a régi fényben felújított erdélyi fejedelmi udvarnál elhelyezze. «Elmondhatom — írja Kelemen utolsó előtti évében féltestvérének — hogy a kirekesztéssel való büntetést nem a magam személyében tett vétekért szenvedem, hanem, hogy úgy mondjam, az eredendő vétekért».

E lépéssel Mikes el is szakadt Zágontól, Erdélytől és anyjától. Sorsa e perctől fogva a fejedelem személyéhez volt láncolva. Fejedelmével együtt kijött Magyarországra s környezetében volt mindenütt, a hova a fejedelem udvarával együtt ment: felvidéki váraiban, városaiban, az országgyűléseken, a táborokban, Ónodon, Kassán, Trencsénél, Munkácson. Másfélév múlva, 1709 újévkor bejáróvá, azaz palota-apróddá (belső apróddá) léptették elő, a mi annak is jele, hogy Mikes gyorsan pallérozódott.

Valóban Mikes itt az udvarban szerezhette meg azt a műveltséget a mit az akkori iskolák nem nyújtottak. Itt tett szert bővebb ember- és életismeretre, itt alakult ki jelleme. E tekintetben is a legjobb iskolába került. II. Rákóczi Ferenc mind műveltség, mind jellem tekintetében eszményképe lehetett minden magyar ifjúnak. A fejedelem személyiségének kevésbbé fogékony lelkekre is rendkívüli hatása volt, mint a Mikesé. De Mikest bizonyos szellemi várokonosság is fűzte urához. Nem volt nagyszabású lélek, de finoman szervezett lélek volt, szerette a szépet, a csínt, s nem közönséges érzéke volt a szellemi szükségletek iránt. A mi pedig ellentét volt köztük, az is csak közelebb hozhatta őket egymáshoz. Mikes rajongva csodálta a fejedelem nagy lelkét, tündöklő egyéniségét; míg a Mikes simulékonysága, ügyessége, pillangós kedve, vidám élce, egyszerű józan és reális, de szeretetreméltó észjárása kedvessé tette őt a fejedelem szemében s nélkülözhetlenné környezetében. Van adatunk arra, hogy Mikes szükségleteiről a fejedelem megkülönböztető figyelemmel gondoskodott.

Ránk maradt mellképe, 1711-ből, ifjúsága virágában tünteti fel. A nyílt homlok felett középen választott s vállaira omló hosszú sötét haj nemes vonású arcot fog körül. A fejnek kissé büszke tartását, a mi egy udvari daliához illik, a gondolkodó szemek szelid tekintete enyhíti. A csinos bajuszkával ékített száját komoly vonások környezik. A kép előterében ábrázolt jelképek egy görbe kard és egy író toll, melyeket egy keresztül fektetett babérág foglal össze. Ez arra mutat, hogy Mikesnek, legalább az udvari kancelláriában, már akkor is elismert tolla volt. Valószínűleg a fejedelem, aki nagyon méltányolta a jó stilsztákat, épen jó tolla miatt is kedvelte.

A mint az ország mindinkább kisiklott a szabadságharcosok lába alól és a külszövetségek is hiú ábrándoknak bizonyultak, Rákóczi pedig 1711-ben kiszorult az országból, vele bujdosó hívei közt volt Mikes is. Elkísérte urát Lengyelországba, sőt vele maradt a szatmári béke után is. Pedig a békekötés megnyitotta előtte az utat Zágónba, érte sohajtozó anyja mellé. Birtokát átvehette volna, csak húsz éves múlt, előtte állt az élet, alapíthatott volna családot, szép tehetségeivel és jeles tulajdonaival a polgári pályán biztos emelkedés várt volna reá az új kormányzat alatt is, a mint mostoha atyja is főispáni méltóságra jutott.

Mit várhatott ezzel szemben a bujdosástól? Magára nézve semmit. Egyáltalán nem is mérlegelte az eshetőségeket. Bizonytalán erős *collisio* támadt lelkében, de nem kilátásai közt, hanem két érzelem közt: egyfelől az anyja és otthona, másfelől a fejedelme iránti szeretet közt. Haza menjen-e anyjához? Vagy urával távozzék, talán örökre? Nagyravágyás nem bántotta, ábrándokat nem hajszolt. S mégis rálépett a sors lejtős útjára, a bújdosást választotta. Saját vallomása szerint erre semmi más ok nem kényszerítette, mint csak az, hogy *nagyon szerette az öreg fejedelmet*. Szerette anyját is, de a másik szeretethez a kötelesség érzése is járult s ez döntött. Egy meghatóan nemes kötelesség érzése. A fejedelemnek inkább volt rá szüksége, szerencsétlenebb is volt; nem volt lelke elhagyni bajában, akitől jobb időkben annyi jótéteményt vett. Rákóczi nagy egyénisége, mint a mágnes a hozzátapadó tűt, vonzotta, vitte magával.

Magánál tartotta szűkebb háznépe közt Rákóczi azután is, hogy Lengyelországban feloszlatta fejedelmi udvartartását. 1712-ben Danczkába (Danzig) mentek, itt letették a magyar ruhát, s ezután francia viseletben jártak Rákóczi haláláig. Mikor innen ezévi nov. 16-án Rákóczi Angliába és Franciaországba indult, tengeri útjára három apródja kísérte: Kisfaludy György, Szatmári Király Ádám és Mikes Kelemen.

Angolországot csak érintették; az angol királynő nem fogadta a hontalan fejedelmet. Franciaország partjain 1713. jan. 13-án kötöttek ki. XIV. Lajos ha segítséget nem adhatott neki, legalább szívesen látta és ünneplésekben részesítette a «Sárosi gróf» szerény álneve alá rejtőzött bújdosót, aki előtt nyitva álltak a király rokonságának és a francia főnemességnek palotái is. Az ünnepségek és vadászatok nem sokáig elégtették ki Rákóczi lelkét. De a sok csapás sujtotta király örült, hogy tisztességes békét köthet ellenségeivel, ez évben az utrechtit, a következőben rastattit, nemhogy új háborút lett volna kedve kezdeni a Habsburgok ellen, akiknek ekkor voltak a legkitűnőbb vezérek. XIV. Lajos 1715. szeptember 1-én meg is halt, a magyar országgyűlés pedig ugyanez évben Rákóczit és bujdosó társait hazaárulókká bélyegezte, velök a levelezést is hűtlenségi kereset terhe alatt eltiltotta. De szintén 1715-ben új tervek, új remények csillantak fel Rákóczi szeme előtt: a török és III. Károly közt háborús bonyodalmak készültek. Érintkezésbe is lépett a portával s miután a háború csakugyan kitört, III. Achmed szultán 1717-ben meghívta

Rákóczit országába, a hova több bújdosó már régebb megérkezett, így Bercsényi Lengyelországból.

Bizonyos, hogy a Franciaországban töltött majdnem öt esztendő Mikes írói fejlődésére nézve igen fontos időszak volt; sajnos, életének épen erről a szakáról hiányzanak az egyenes adatok. Kétségtelen, hogy derekasan megtanúlt franciául s az annyira kifejlett francia társalgó stílt a legjobb forrásokból, közvetlenül módja volt elsajátítani. Szeretett olvasni is. A gazdag irodalomból aligha érdekelte minden s tán nem is a legjava. Nem látjuk pl. hogy hatott volna rá a klasszikus drámairás, Molière vígjátékai, aligha gyönyörködött Boileau, vagy Lafontaine szellemében; inkább a próza érdekelhette, a regény, talán az erkölcsi irodalom, főleg azonban a vallásos irodalom. Maga Rákóczi egy időben az udvar zajától félrevonulva a grosboisi kamalduli kolostor közelében remeteszerű életet élt s misztikus vallásos szemlékezésekbe merült; Mikes vallásos felfogásában az Isten rendeléseinek való akarattalan megnyugvásról Beöthy joggal ismeri fel a quietizmus hatását, mely akkor Franciaországban élénken foglalkoztatta a vallásos szellemeket. Minthogy ez irány alapján a jezsuiták irányának visszahatásául keletkezett, ezt Mikes nem a kolozsvári konviktusból hozta, de itt annál könnyebben magáévá tette, mert a legtökéletesebben megfelelt az ő csekély akaraterővel megáldott, inkább reflexiókra, érzésekre termett egyéniségének.

De volt még a francia irodalomnak egy ága, mely reá nagy hatással lehetett: a levélirodalom. A franciák már akkor kitűnő levélírók voltak. A levél már levetette náluk a régiek pose-t, megtalálta természetes, fesztelen és mégis fordulatossá, művészi hangját. Igaz, hogy Mme de Sévigné levelei még nem jelentek meg nyomtatásban, de e levelek kéziratban is terjedtek. Egyáltalán ekkor már mintegy a levegőben volt a franciáknál a kellemesen csevegő levélstílus. Az irodalom eltanulta már a társalgó nyelv könnyűségét, közvetlenségét, hajlékonyságát.

Ez az épen megalakult és terjedőben levő levélstílus és levélhang egészen megfelelt a Mikes egyéniségének, amelyben annyi keresetlenség, ötletesség, elevenség, és társalgó kedv volt, s amely a mindennapi viszonyok közt érezte jól magát, de a minnennapi viszonyokat is érdekes színnel tudta bevonni.

Ezt a stílust elég volt neki egy-két példán látnia, hogy elsajátítsa. Hisz ennek a lényege abban áll, hogy úgy írjon az ember, mintha társalogna. A magyar beszédben s közelebről a székely beszédben is van annyi fordulatosság, elevenség, elmésség, hogy egy-egy jó társalgó ember beszédje kész stílus. Ilyen tipikusan jó székely társalgó volt, leveleiből kitétszőleg, maga Mikes is. Reá nézve különösen elégtételül szolgálhatott a francia levélstílus megismerése. Az itthoni stilisztikai iskolának volt bizonyos retorikai és kuriális vonása. Amit itthon szép stílusnak tartottak, az körmondatos, hosszas, megrakott, olykor cikornyás előadás volt. Franciaországban láthatta Mikes, hogy a gondolatnak egyszerűbb, rövidek, velős, takaros kifejezése is szép lehet s a természetességnek és világosságának is megvan a maga bája, tehát annak a beszédmódnak, írásmódnak, amely neki is természetében van.

Irt-e ekkor is leveleket? Egyenes adat erre nincs, de bizonyosan írt elküldésre szánt leveleket. Akkoriban minden tanult ember levelezett. A levélírás az erdélyi társaságban is általános szokás volt. A bújdosókra pedig valóságos lelki szükségnek kellett lennie, kivált az olyan közlékeny természetre nézve, mint Mikes. Haza 1715-től kezdve nem igen írhatott, csak bújdosó honfitársaival levelezhetett, pl. Lengyelországba. De már első törökországi levelei nagy levélírói gyakorlatra mutatnak.

Hogy a levélírásról, mint művészetről is voltak megfigyelései, azt törökországi leveleinek nem egy helyéből látjuk. Nénjét nem győzi dicsérni, mint kitűnő levélíró. Egy helyen igen találóan jelzi a jó levél kellékeit. «Vannak olyanok — írja 1724. szept. 15-iki levelében — akik leírják, amit akarnak mondani, de a csak száraz sótalan és ízetlen; némelyek a legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik. Megbocsásson a ked veres orcája, hogy megpirítom, de kevés asszony és férfiú tud olyan szép leveleket írni, mint ked: melyek úgy tetszenek az elmének, valamint a szép és jóízű éték a szájnak» — veti hozzá tréfás fordulattal. Más helyen meg épen azt pengeti, hogy a nénje leveleit ki kellene nyomtatni. Az efféle adatok együttvéve olyan környezet hatására mutatnak, amelyben a levélírás már irodalmi jelentőségre emelkedett.

Franciaország partjait 1717 szeptember 15-én hagyták el, mintegy negyvenen, a szultán hajóján, mely őket Törökországba vitte. Október 10-én kötöttek ki Gallipoliban. E naptól kezdve Mikes élettörténetét részletesen ismerjük leveleskönyvéből.

Rákóczit a török mint fejedelmet fogadta. A szultán elküldte érte a veres hintót, s a fejedelem kíséretével együtt, október 28-án vonúlt be Drinápolyba, ahol a hadjárat idején a szultán is tartózkodott. November elején a kajmakám fogadta, december 17-én a nagyvezér, január 4-én a szultán, mind nagy ceremóniákkal és kitüntetéssel. E közben gyakori tárgyalások folytak a kajmakámmal: a török mindig biztatta is őket, de nem teljesítette Rákóczi feltételeit. Rákóczi önálló hadsereg élén akart Magyarországon megjelenni és a szabadság zászlóját kitűzni, míg a számos nagy csatában megvert török inkább békélni akart s Rákócziékkal tüntetni, hogy a meginduló béketárgyalásokon kedvezőbb feltételeket biztosítson. A józan ítéletű Mikes hamar átlátta a helyzetet, s kétkedéssel jegyezte föl leveleiben a biztatásokat. Csakugyan 1718 nyarán megkötötték a posszarovici békét huszonnégy esztendőre.

Ezzel a visszatérés reménye is hosszú időre eltűnt. Mikes is csak fájdalmas sóhajokat küldözhetett Erdélyország felé, mely reá nézve Tündérország lett, s a már huszonnyolc éves férfi szomorogva gondolta el, hogy most már családot sem alapíthat.

A szultán visszatért Konstatinápolyba, a bujdosókat is, kiknek száma Lengyelországból érkezettekkel is szaporodott, a főváros környékére rendelték. A Boszporus mellett szállásolták el őket, előbb ideiglenesen Böjükderébe (augusztus 23-án), később állandóbban Jenikőbe. Itt maradtak másfél esztendeig. Jó szállása csak a feje-

delemnek volt, a többinek elég szegényes. Multságuk holmi vadászatból, kirándulásokból, látogatásokból állt. Nyáron az ázsiai parton sátoroztak, Jenikővel szemközt, Bejkosz-ban (Mikes *Békós*-nak írja).

Mikesre az ország természeti és néprajzi ritkaságai élénken hatottak, leírja őket s észrevételeivel kíséri. Társaság is akadt, még pedig női társaság is, melyet Mikes nagyon kedvelt. Bőjükderében megismerkedett a konstatinápolyi francia követ, *Bonnac* János Lajos marquis családjával, és szívesen kereste föl az elragadóan kedves háziasszony társaságát, akitől nyilván könyveket is kapott olvasás végett. A bujdosók közül Bercsényi házában voltak asszonyok. Ide is eljárt, bár ezek előbb Perában, később kissé közelebb, Therapiában laktak. Három asszony volt itt és egy leány. Az egykor híres szépségű gróf Csáky Krisztínával, a háziasszonnyal szemben szertartásosnak kellett lennie, s régi történeteit elfojtott ásítással hallgatnia, de annál édesebben el tudott csevegni a kis Zsuzsival. Ez a Zsuzsi a költő Kőszegi Pálnak, Bercsényi egykori titkáranak az árvája volt, a ki Bercsényiéknél nevelkedett fel, s ekkoriban (1719-ben) mintegy a 18-ik évében járt. A szépséget, Mikes szerint, fősvényen osztogatták neki, «de rendes, tisztességes személy és tiszta jóság». E leány ettől fogva néhány éven át szerepet játszott Mikes szívéletében.

Ami élmény, öröm, derű itt-ott kínálkozott, azzal Mikes beérte, megbarátkozott a bújdosás gondolatával és amennyire lehetett, kedvet talált mindenben. A kényelem hiányát is könnyen vette; élelmükről gondoskodott a porta; csak ruhátlansága miatt panaszkodott egyszer-másszor «nénjének»; de azt is méltósággal tette. «A mi urunknak pedig természete az, hogy kéretlen nem ad. Annyi esztendőktől fogvást, hogy szolgálom, soha semmit nem kértem. Édes néném, már el nem kezdem. Egy erdélyi nemesemberhez az nem illik, aki jobban szeret szükségben lenni, mintsem kérni. Az én hivatalom a, hogy szolgáljam híven és hagyjam az Istenre a többit. Egy erdélyi nemesemberről nem lehet nagyobb gyalázatot mondani, mint azt, hogy az adomért szolgál.»

A német császár követe azonban kezdett nagy úr lenni az Aranyszarv mellett. Fenyegetőzve követelte Rákóczi kiszolgáltatását. A szultán kijelentette, hogy inkább elveszti fővárosát, semhogy azt a gyalázatot elkövesse; a bújdosók belebbezésébe azonban bele kellett nyugodnia. Rodostóban a Márványtenger partján kibérelt, majd megvett egy utcát számukra, állami földbirtokot is adományozott hozzá s oda rendelte őket.

1720 ápr. 24-én értek Rodostóba. Ügyük ezzel évtizedszámra el volt intézve. Hiányt nem szenvedtek; az örmény városrész szélén, a ma is fennálló «magyar utca» emeletes, kertes házaiban jól el voltak helyezve; a szultán tisztességes tartásdíjat utalványozott nekik; de megszűntek politikai tényezőnek lenni.

Mikes a fejedelem személye körül kamarási szolgálatot teljesített. Napirendökben pontosan meg volt állapítva a felkelés és lenyugvás, az istentisztelet, az étkezés, valamint a magánszórakozás és munkálkodás ideje. Mikes odaadó figyelemmel

végezte szolgálatát ura mellett, kinek lelki nagyságát a szerencsétlenség és elhagyottság éveiben még lelkesebben csodálta; maradt azonban elég szabad ideje is, melynek unalmát legszívesebben olvasással, írással úzte el, vagy ellátogatott a város másik végén külön lakó Bercsényi házába, a kis Zsuzsival nevetgélni. Mikesre nézve életszükségletté vált e vidám és kedves leány társasága; a leány is szívesen fogadta a gazdag kedélyű fiatal férfi udvarlását. De a szegény száműzöttek csak a szíve volt gazdag s ők nem lehettek egymáséi. Bercsényiné 1723 tavaszán meghalt és Zsuzsi meg ez év őszén Bercsényiné lett. Két év múlva, a gróf halála után Mikes újra remélni kezdett; a szeretet meg is volt köztük, de a fiatal özvegy nem akarta letenni a Bercsényi nevet s egy félév múlva Lengyelországba költözött. Vele Mikes törökországi életének legnyájasabb sugara tűnt el.

A hazatérés útja még egyszer megnyílhatott volna előtte. Édesanyja otthon előkészítette megkegyelmezését, csak neki is folyamodnia kellett volna az amnesztiáért. 1723 őszén találta meg anyjának szívreható levele, melyben hazahívja. De Kelemen Isten akaratára bízta magát s megmaradt ura mellett.

A rodostói napok és évek egyformaságában egy-egy újság, vagy egy-egy fel-tünőbb esemény ritkán hozott változatosságot. Egyszer megfordult ott a fiatal Bercsényi, aki Franciaország számára Törökországban bújdosókból csapatot toborzott; ez lett magva a későbbi híres francia Bercsényi-huszárezrednek. Máskor a fejedelemné halálhíre jött, aki 1722 febr. 18. Párisban elhunyt. Majd egyik-másik évben a pestis tett szörnyű látogatást a városban s előle vidékre, sátozóba kellett menekülniök. — 1727 jún. 15. megérkezett Rákóczinak Bécsből megszökött ifjabb fia, György, kit a fejedelem soha sem látott s nagy örömmel fogad, ezt próbálták azután szórakoztatni, míg a következő március 23-án el nem hajózott Franciaországba. Nagy érdeklődést kelt náluk az 1729-iki janicsárlázadás és a trónváltozás. A lengyel trónviszályokból támadt európai bonyodalmak 1733-ban és 34-ben élénkebb mozgalmat idéznek elő körükben. Rákóczi lázasan levelez, Franciaországba készül, a bújdosók várva-várják, mikor üt rájuk nézve is a cselekvés órája. Nem ütött.

A helyett a legnagyobb csapás érte őket. A hazátlan fejedelem nagy lelke 1735-ben nagypénteken az örök házába szállt. Mikes a legfájdalmasabb könnyeket sírja; szeretetének, csodálatának, ragaszkodásának legfőbb tárgyát veszítette el. Az övé lett a szomorú tiszta, hogy ura koporsóját elkísérje Konstantinápolyba, ahol a jezsuiták templomában eltemették. Az árvaságra maradt bújdosók most már szükség is láttak, köztük egyenletlenség, irigység harapózott el. Még ez év őszén meghalt Sibrik udvarmester is, és Mikesre szállt a háztartás gondja. Nehéz idők következtek rá. A hatodrésze szorított török segélypénzből, napi tíz tallérból, kellett gazdálkodnia, s hozzá méltatlan gyanúsításokat túrnia. Várva-várta a fejedelem nagyobbik fiát, ki még atyja életében szintén megszökött Bécsből; de Rákóczi József csak a következő év vége felé érkezett Rodostóba. Mikes azonnal beszámolt neki, s a különben bizalmatlan herceg elismerte, hogy híven sáfárkodott.

A felelősség gondját letette, de most másféle aggodalom zaklatta lelkét; a bujdosók élete több évre kizökkent kerékvágásából. Az idegenek közt nevelkedett ifjú fejedelem eszes, de indulatos és szeszélyes ember volt, az emberekkel nem tudott bánni s minden jó rendet felforgatott. Nyugtalan elmével mielőbb meg akart jelenni a világesemények színpadán s váltig hangoztatta, hogy nem hal ő meg Rodostóban, mint az atyja. Mikes fejcsoválva szemlélte intézkedéseit s előre látta a kudarcot.

Nemsokára csakugyan kiléptek a tettek mezejére, a hogy a fejedelem vélte, vagy inkább az események színpadára, a hogy Mikes látta. III. Károly az orosz-török háború folyamán mint az orosz szövetségese, a még le nem járt passzarovici béke ellenére hadat üzent a szultánnak. A portának most szüksége volt rá, hogy a bujdosókkal tüntessen. Konstantinápolyba hivatta Rákóczi Józsefet, 1738 január 20-án megkötötte vele a szövetségi szerződést s öt nap mulva ünnepiesen átadta neki a császári athnámét, melyben elismeri Erdély fejedelmének.

A bujdosók annyi év multával kimozdultak menedékökből, hogy a török hadakhoz csatlakozva, a fejedelem vezetése alatt meginduljanak, Magyarország határai felé. De nem igen lelkesedtek. A herceg vállalkozásának az ő szemökben sem volt meg az a varázsa, hogy a nemzet szabadságáért küzd. Mikes is kedvetlenül kísérte utjain, a konstantinápolyi ceremóniákról Drinápolyba, Csernavodára (pontosabban; Cservena voda, Ruszcsuk mellett), Ruszcsukba, Viddinbe, Orsova alá. Útközben a herceg követségbe küldte Bukarestbe, a vajdát köszönteni. E küldetést becsülettel elvégezte; de visszatérte után bizonyos örömmel látta, hogy a fejedelemnek Viddinből a magyarokhoz intézett kiáltványára valamire való ember nem csatlakozott hozzájuk, Mikor pedig Orsova bevétele után a nagyvezér erre az évre befejezte hadműveleteit és őket visszafelé indította, hálát adott magában az Istennek, hogy hazánk megszabadult a dúlástól. Ilyen áron nem akart hazajutni. De azt a megalázó mellőzést, melyben a szegény, beteg Rákóczi József ezután részesült, a kit a nagyvezér minduntalan találkozással hitegetett s végre találkozás nélkül faképnél hagyott, nagy megbotránkozással látta. Vége volt a komédiának. Hívei a Dunán szállították Rákóczit Oroszcsikba (Ruszcsuk), — útközben megindultan köszöntötték az Erdélyből jövő Olt vizét, — onnan Cservena vodába, hol november 10-én, harmincnyolc éves korában elhunyt. Személyiségét Mikes levelei találó és eleven onásokkal jellemzik.

A főbb emigránsokat a porta még a háború további folyamán is alkalmazta, némely küldetésekre. 1739 nyarán Viddinbe küldték gr. Csáky Mihályt, a kit a porta a bujdosók fejévé tett, Kocsinba (Chocim) br. Zay Zsigmondot, Jászba (Jassy) pedig Mikest, alkalmasint biztosul. Útközben repeső szívvel látta, annyi év multával, édes hazájának legalább a köpönyegét, a határbérceket s örült, hogy ihatik a Bozza vizéből. «Örömet bementem volna Zágonba, de az Úr befödözte előttem az oda vivő utakat; mert az egész föld övé». A moldvai vajda szívesen fogadta. De Jassyban nem igen jól érezte magát. Harmadfél hónapot, állandó rette-

gésben töltött a közeledő kozákoktól, meg a németektől, a kik Csikból könnyen rajtaüthettek volna a védtelen városban. Szeptemberben Bukarestbe menekült. Itt a vajdát magára haragította, mert nem állt rá valami akaratjára, drágábbnak tartván becsületét és nemzetségét a vajda kedvénél. Nem is igen törődött azután a vajda Mikes szükségleteivel, pedig Mikes őszszel beteg is volt, a telet pedig rossz szálláson, fagyoskodva húzta ki. A bujdosók egyik főbbje, a száműzöttek diplomatája, Pápay János Bukarestben halt el. Nemsokára megkötötték a békét (1740), s Mikes megkönnyebbülten sóhajtott fel, hogy Isten megkímélte a török rablástól Erdélyt. Őket azután visszaküldték Rodostóba. A pár évi mozgalmasság véget ért.

Mikes 1740 május 26-án azzal a gondolattal érkezett meg száműzetésök régi állomására, hogy már bizonyos kevesebb időt ér meg ott, mint első ízben; innet már vagy mennyországba, vagy Erdélybe kell menni. Pedig második rodostói tartózkodása hosszabbra nyult az elsőnél s jóval kietlenebb volt. Erdélybe eljutni is megkísérelte egyszer. Mikor Mária Terézia trónralépett, amnesztiáért folyamodott, hiszen «az ó törvényben, a kik levelesek voltak, visszamehettek a főpap halála után». De kérelmét a királynő elutasította: «nec nominetur in nobis». A szegény hajlott korú száműzött 1741 szeptember 15-én kelt levelében keserű humorral mond hálát a fiatal királynénak hazájából való kirekesztéséért: így legalább se tisztartóval, se gazdasszonnyal nem kell zsémbelődni; se pör, se elkvártélyozás, se vagyonkezelés, se gyerekekkel törődés itt nem bántja őket. De megnyugszik, mint mindenkor, Isten rendelésén s a hátralevő húsz esztendőt békés munkában tölti el. Egész sor könyvet dolgoz át idegen nyelvekből magyarra, legtöbbszörre vallásosakat és egy novelláskönyvet is. Legfőbb vigasztalása ez időben a vallás volt. Érdeklődött a világi események iránt is, de csak mint igen távol szemlélő. 1753—4-ben vagy másfél évig vakság fenyegette, olvasni sem tudott. A Rákóczi bujdosói egyre fogytak, körülöttük újabb nemzedék csoportosult. 1757-ben december 11-én meghalt gr. Csáky Mihály, a bujdosók feje Rákóczi József halála után, 1758-ban október 22-én pedig utódja, báró Zay Zsigmond; ekkor Mikes egyedül maradt a régi bujdosók közül s a szultán őt nevezte ki básbuggá, a törökországi magyar menekültek főnökévé. Hátralevő éveiben megérte azt az örömet, hogy az osztrák követ engedélyével irhattott hazájába féltestvérének, br. Huszár Józsefnek. Néhány igen nyájas levelet váltottak egymással; Mikes részletesen értesült övéinek sorsáról, anyja halála körülményeiről, családjuk újabb tagjairól, a kiknek törökországi ritkaságokkal és egy vallásos munkájával kedveskedett. Testvére felajánlta közbenjárását hazatérése érdekében, de Mikes az ő jellemző quietizmusával nem akart Isten rendelésébe avatkozni s ott maradt. Nem készült többé Erdélyországba, hanem a mennyországba. 1761 március 19-én, öccse nevenapján írta hozzá utolsó, hosszú levelét, mely sehogysem akart bevégeződni, «mert úgy tetszik — jegyzi meg — hogy mindenik levelem nekem az utolsó levelem». Ez csakugyan az utolsó volt. Ez évben ismét pestis látogatta meg Rodostót, szeptember 29-én meglepte Mikest, a ki rögtön

meggyónt s felvette a haldoklók szentségeit; a halálvész hamarosan megfosztotta minden érzékétől s négy nap múlva, október 2-án meghalt. Az örmény temetőben helyezték nyugalomra.

A szegény száműzöttnek értékes hagyatéka maradt, nem anyagi javakban, hanem szellemi kincsekben. Örökösévé a nemzetet tette, melytől oly rég elszakadt, s melyben akkor nevét is csak egy-két jó rokon tudta még. Kéziratos munkái, melyeket hosszú száműzetése alatt összeírt, hazakerültek, közülök a legjelesebb 33 évvel halála után megjelent, s nevét ma jobban ismeri a nemzet, mint élteben ismerte. Élteben urát szolgálta, példás hűséggel és önfeláldozással; holta után nemzetét szolgálja, mint korának legjelesebb prózaírója, a magyar prózai stílus kiváló képviselője. S ez a szolgálat, melyet az író teljesít, még fontosabb, mint amelyet a főkamrás végzett.

Legbecsesebb és egyetlen eredeti műve a *Törökországi Levelek*. Saját kéziratában maradt ránk; a kézirat első kiadójának hagyatékából idővel, 1858-ban, Toldy Ferenc birtokába jutott, Toldytól 1867-ben Bartakovics Béla egri érsek vásárolta meg s most az egri érseki lyceumi könyvtár tulajdona. Felirata: *Constantinapolyban Groff P. . . E . . . . . irot leveli M . . . K . . . . .* Alakja könyv, nem külön lapokra írt levelek gyűjteménye. Tartalma 207 levél, melyeket szerzőjük mind Törökországban írt gr. P. E.-nek, kit állandóan édes nénémnek szólít. Az első levél Gallipoliban kelt, 1717 okt. 10-én, a Törökországba érkezés napján, az utolsó 1758 dec. 20-án, amikor Mikes már egyedül maradt.

Magukat a leveleket és irodalmi méltatásukat e kötetben veszi az olvasó.

E levelekhez két rejtély fűződik. Egyik a kötet hazakerülésének története, másik keletkezésök módja.

A leveleket Kulcsár István szombathelyi tanár, később bécsi és pesti lapszerkesztő adta ki először 1794-ben; de előszavában nem jegyezte fel, mi úton-módon kerültek hozzá a levelek. Ez a körülmény fontos lett volna a hitelesség szempontjából. A levelek hitelességét csak később, Mikes halála után száz évvel tisztázta Toldy Ferenc, mikor a leveleket újra kiadta (1861). Ekkorra már előkerült Erdélyből Mikesnek egyik rokonához küldött levele, s meg lehetett állapítani a kézirat azonosságát. Toldy mindamellett megpróbálta tisztázni a hazakerülés történetét is. Báró Tóth Ferenc francia tábornokra gondolt, aki egy magyar emigránsnak, Tóth András szintén francia generálisnak volt a fia; Konstantinápolyban két ízben is hosszabb ideig tartózkodott mint tűzértiszt, szervezte a török tűzérséget, érintkezett a rodostói magyar teleppel is, atyja is épen Rodostóban halt el Mikes előtt négy évvel; ő később a francia forradalom elől Svájcba menekült s gr. Batthyány Tivadar útján engedélyt nyert a hazatérésre, a gróf tarcsai jószágán, Szombathely közelében telepedett le, Kulcsárral is ismeretségben volt, neki a rodostói bujdosók felől közlésekkel szolgált és 1793-ban halt meg. Ezzel szemben Thaly Kálmán utalt a «Hadi és más nevezetes történetek» c. hírlap 1789. nov. 27-iki számának egy közleményére, amelyből

kiderül, hogy a lap szerkesztőjét, Görög Demetert, 1786-ban «egy igen ritka, magyarul írott könyvvel» ajándékozta meg egy *Mészáros* nevezetű, szolnoki származású magyar ember, Szelim travniki basa udvari tisztje, aki akkor ura megbízásából bevásárlások végett Bécsben járt. Mészáros a könyvet Rodostóból hozta ki, s «néhai Rákóczi Ferencnek Horvát nevezetű ősz szolgájától kapta, aki azt vallotta, hogy a könyvet *Mikes Ádám* (így), a Rákóczi egyik társa írta volna». Bebizonyult az ősz szolgának is a valódisága. Egy kassai orvos 1794-ben a Magyar Mercuriusban tudósítást közölt utazásairól, s előadja, hogy ez év május közepében Rodostóban járt, ott találkozott egy öreg magyarral, aki 116 esztendő, Horvát Istvánnak hívják, jól tud még magyarul és egészséges ember. Ennek a tudósításnak ismét előkerült igazolása a rodostói anyakönyvekből: 1799 szept. 12-én halt meg, az anyakönyv szerint is 120 éves korában, az ottaniak *Ojeros Stephanos*-nak (Öreg Istvánnak) hitták; különben már Rákóczi halála után került Rodostóba. Ezek kétségtelen adatok. Thalynek e kutatásai által Mikesnek egy munkájáról meg van állapítva a hazakerülés útja. Csak az nem bizonyos, hogy e kötet a leveleskönyv volt-e vagy más; de igen valószínű, hogy az volt, mert Görög barátságban állt Kulcsárral, s a Törökországi Levelek megjelenése után nem tesz többé említést a maga Mikes-kötetéről, noha azt mint ritkaságot becsülte. Valószínűleg ő adta át Kulcsárnak közlés végett. Egyik vallásos tárgyú munkáját, a *Keresztnek királyi útja* c. kötetet maga Mikes hazaküldte b. Huszár Józsefnek, kedveskedésül unokahúgainak és esetleg kiadás végett. De többi köteteinek hazakerültéről semmi tudomásunk nincs.

A másik kérdés a levelek keletkezését illeti. E kérdés abban állt: valóságos elküldött (missilis) levelekkel van-e dolgunk, vagy levél-alakba öntött irodalmi munkával?

Toldy Ferenc Mikes kiadásának munkája közben a levelek szerkesztésében szép-irodalmi jelleget vett észre. Nyomozásainak, elemzéseinek eredményéül azt állapította meg, hogy gróf P. E. költött alak, ilyen nevű nő a Törökországban élt magyarok közt ki nem mutatható, a levelekben is magánviszonyai oly határozatlanul vannak feltüntetve, hogy e nő nem lehetett valóságos személy; a levelek nem missilisek, soha el nem küldettek. nem is egyenként, a keltezés idejében írta őket Mikes, hanem egyfolytában, élte végén, bár régi anyagból, t. i. egykorú naplójegyzetek felhasználásával, innen a részleteknek gyakran megkapó frissesége. Nyomot akart hagyni szenvedéseiről és Rákóczi dicsőségéről, s azért «memoireokat szerkesztett elveszendő papirosáiból, még pedig levélalakban, mire példákat az előtte jól ismert francia irodalom szám nélkül nyujta». Az egész tervszerű irodalmi alkotás.

Szilágyi Sándor e véleménnyel szemben, Arany János «Koszorú»-jában (1863) Mikes leveleit missiliseknek vitatja; megállapítja, hogy a levelekben levő hangulatváltozások, egyenetlenségek, ismétlések miatt a gyűjtemény nem lehet a szerző élte végén műgonddal készült tervszerű irodalmi alkotás; a levélsorozat elején csüggedni nem tudó, kedélyes, férfias hangulat tükröződik, végén az agg ember lemondásának

nyugalma, s ez átváltozást nyomról-nyomra kísérhetjük; és a hangnak e tisztán kivehető különbségét Mikes minden finom műérzékével sem birta volna eltalálni.

Azóta e kérdést sokan és részletesen vitatták. Abafi Lajos (1878) a kézirat papírjának vízjegyeit is megvizsgálva s Mikes egyéb, keltezett munkáinak papírjával összevetve megállapította, hogy a ránk maradt példány papirosa három csoportra oszlik s egészben az 1737—1758. évekből valónak mutatkozik. Azt a véleményét, hogy e leveleket Mikes Rákóczi megbízásából hivatalos naplónak írta volna levélalakban, Thaly nyomban lehetetlennek mutatta ki.

Gyulai Pál szerint a leveleskönyv levélalakban írt irodalmi mű, melyet írója három időszakban, egy-egy szakaszt egyfolytában szerzett. Ezt a nézetet Császár Elemér arra módosítja, hogy Mikes levelei oly irodalmi munka, melyen szerzője hosszú időn, évtizedeken át dolgozott; a mű kezdete és megszakításainak tartama bizonytalan. — Általán most már senki sem tartja a leveleket egyszerre készült irodalmi műnek, viszont missilis leveleknek is kevesen, bár ez álláspontot újabban még egy érdeemes tanulmány, Miklós Ferenctől, sok elmeéllel védelmezi. Ami e kérdésben ma mondható, arra nézve a következő tanulmányban lesz vélemény, valamint a többi, ezeknél fontosabb irodalmi problémák is ott nyernek megvilágítást.

Mikessel ma is egyre szélesebb körben és több szempontból foglalkoznak. Ő még továbbra is sok anyagot nyújt nemcsak a szívnek, hanem a kutató elmének is; a reá vonatkozó tanulmányok még soká merítik ki a hozzá fűződő kérdéseket, a műveiben rejlő tanulságokat. Az bizonyos, hogy a nyájas bújdosó élvezettel jutalmazza tanulmányozóit, amint a maga régies módján olvasóit is kellemesen mulattatja. Mindenkinek kedveskedik valamivel és senkitől nem követel semmit. Ma is az, ami életében volt: az értékes, a kedves, a hű, a hálás igénytelenség.

TÖRTÉNELMI BEVEZETÉS.

Irta

THALY KÁLMÁN.

IKES KELEMEN nem volt dicsőségkoszorúzza hadvezér. Nem volt bölcs tanácsokat osztó államférfi. Nem volt finom cselszövények hálóját fonó ravasz diplomata. Nem volt lánglelkű költő. Nem volt egyáltalában történelmi szereplő. És mégis történelmünkben, különösen irodalomtörténetünkben örök nevet, és pedig az utókor művelt közönségénél rendkívül rokonszenves, kedves, szeretettel becsült nevet vívott ki magának.

Az ő halhatatlan *Törökországi Leveli* képezik az elhaló kuruczvilág szelíd bánatú, édes-bús utóhangját, mely mélán borongva, fájdalmas resignációval, de az isteni gondviselésbe vetett végzetszerű megnyúgovással fejezi be a nagy nemzeti tragédiát.

Mi tette halhatatlanná és mi teszi oly rokonszenvessé mindnyájunk előtt Mikes Kelelent? Két nagy és nemes, az ő egész lényével egybeforrott, sőt — mondhatnók, az ő tulajdonképi lényét alkotó — emberi érzelem: az önmagáról teljesen megfélekedező, önzetlen, rajongó *szeretet* és a föltétlen, soha meg nem ingott, odaadó, tiszta *hűség*, imádott ura, dicső fejedelme: az ideális lelkületű, példátlanul magasabb jellemű Rákóczi Ferencz iránt, a kit Mikes romlatlan, fogékony, meleg kedélye mélységesen fölfogott és megértett, — a mi *nagy érdeme*.

Nem azért nagy érdeme, mintha talán csak egyedül ő értette volna meg ezt az igazán minden ízében nemes, nagy embert: hanem, mert egyike vala azoknak, a kik Rákóczit *legjobban* megértették. Azonban ilyenek is többen voltak, sokan voltak. Ennek az eszményi lelkű férfinak, ennek a csodálatosan dicső jellemű fejedelemnek oly káprázatos egyénisége vala, hogy azt, — már külső megjelenésében is, s annál inkább szellemi és erkölcsi kitűnő tulajdonságaiban nyilvánuló, s környezetére ellenállhatlanul ható, bizonyos elbűvölő varázs, — bizonyos vonzó, megnemesítő melegség vette körül; úgy, hogy az, a ki Rákóczi közvetlen közelében huzamosabban élt, — nem szabadúlhatott személyi bűvkörének elragadó hatásától, — és annál-

inkább azon ifjak, (az udvariak s a Nemes Testőrség tagjai), a kiket ő nevelt. Ezek közé tartozik Mikes Kelemen is, és az a sok, rajongó lelkű fiatal dalia, a kiket Mikeshez hasonlóan, ez a tüneményes, csodás *Rákóczi-szeretet* tett hontalanokká, bujdosó martýrokká.

Nem értjük itt a nagynevű történelmi vezérszereplőket, például a szabadságharcz lánglelkű megteremtőjét és szervezőjét, gróf Bercsényi Miklóst, a fejedelem ezen egyetlen igazi benső barátját, kinek neve s élettörténete elválaszthatlanul összeforrott Rákócziéval, s aki rodostói számkivetésében fejedelmi hív barátjának ölelő karjai közt adta vissza törhetetlen, erős lelkét Teremtőjének. És nem értjük Forgách Simont, Esterházy Antalt, Csáky Mihályt, Vay Ádámot s a bujdosásban elhalt, történelmi szerepű többi kurucz nagy hősoket. De mégis megjegyezzük, hogy Rákóczi-nak véghetetlen nagylelkúsége, ideális, nemes gondolkozása s személyének elbűvölő, lebilincselő varázsa, még árulójára, az anyagias, rideg, haszonleső észjárású Károlyi Sándorra is annyira hatott, hogy e hatás alól még ő sem bírta végképen kivonni magát. A fejedelem személye és cselekedetei ellen ugyanis még Károlynak sincs, a szathmári békekötés után is, egy kárhoztató, egy bántó, vagy kisebbítő szava, — csak csodálkozva s az önzéstelen, nagy embert meg nem értve bámulja őt, mint egy porba dőlt fönséges márványoszlopot, melyet árulásával ledönteni volt bátorsága: de, hogy összeomlása után még meg is gyalázza, — arra már nem volt lelke még öneki sem . . .

II. Rákóczi Ferencz elvarázsló egyéniségének ismertetéséhez, hogy eme tüneményes *Rákóczi-szeretet* nagyszámú martýrjának, köztük Mikesünknek is, tisztán önelhatározásuktól függött sorsát helyesebben megértjük: ime, a sok egykorú följegyzés közül idézünk itt egynehány jellemző adatot, köztük kettőt magától Mikes Kelemtől.

XIV. Lajos király állandó követe Rákóczi fejedelem udvaránál, Des Alleurs őrgróf, — a ki különben nemzetünknek épen nem volt barátja, — 1705-iki egyik, terjedelmes jelentésében így ír kormányának: «Le Prince Rakoczi n'a que trente deux ans; il est grand et bien fait; il a le port majestoueux et la physionomie belle; la douceur et la docilité tiennent le premier rang entre les qualités de son esprit, ce qu'il accompagne de beaucoup de bonne volonté et d'une continuelle application. Je puis même dire, que pour avoir été élevé dans l'obscurité, il sçait beaucoup de chose et les sçait bien; il parle et écrit six langue: hongrois, latin, françois, italien, allemand et polonois. C'est un Prince vertueux, laborieux, affable, genereux, bienfaisant; il est très exact dans la pratique de la religion; on ne peut rien ajouter a sa valeur, et il paroît être exempte des passions de son age . . . Ce vaillant et judicieux Prince, a qui il ne manque, que des armées pour être un des grands capitaines du monde».*

* Des Alleurs ezen emlékiratának eredetije a párisi külügyi levéltárban. Kiadva *Fiedlernél*: Actenstücke zur Geschichte des Fr. Rákóczi II., II. köt. 259. és 464—65. ll.

E magasztaló sorokkal mindenben egyező bejegyzést olvasunk a Szent-Ferencz-rendű kassai kolostor «Historiae Domus»-ában, a hol egy szemtanú ferenczes áldozár írja, hogy a fejedelem az 1707—1708-iki telet Kassán töltvén udvarnépével, s a főutczán a ferencziek templomával átellenében lakván, udvari főtisztjeivel s Nemes Testőrsége ifjaival reggelenként e szentegyházba vonult misét hallgatni, — holott is nagy áhítattal imádkozott. Azután szó szerint így folytatja a szerzetes: «*Rákóczi Ferencz ugyan fejedelemnek termett, szép ember volt: magas termetű, kékszemű, szép ábrázatú, gesztenyeszínű bodor hajú. Ha egynehány ezer lovas egybenállott is: kilátszott közülök, mint régenten Saul*».*

Íme, minő imponáló, méltóságteljes és igéző vala már csak külső megjelenése is e rendkívüli férfiúnak. Mely vonzó, kápráztató tulajdonságait még százszorosan emelé mindeneiket megnyerő és elragadó, nyájas, kegyes, szerény modora s nemes szívjósága. E testi-lelki ritka erények szerzének aztán neki annyi személyes hívet, hódolót, bűvölték el a vele gyakran társalkodókat s tették rajongóivá az ő nevelte, romlatlan szívű udvari és testőrifjakat.

Mikes Kelemen is, az 1707. év tavaszán, alig 17 éves korában, mint nemes apród került a nagy ember udvarába, oldala mellé, hogy onnét *soha* el ne távozzék. Vele vándorolt a bujdosásba Lengyelországba, ekkor (1711.), már mint udvari *bejáró*, utóbb mint *belső kamarás*, majd *főkamarás*. Ő maga említi megható őszinteséggel, Rodostón 1727. november 8-ikán kelt levelében: «Az bizonyos, hogy a szabadságkeresés az elmében akkor (1711.) nem volt; és ha *eddig* tart bujdosásom: az igaz, hogy az *Uramhoz való vak szeretetem okozta*». Majd sokkal később, 1738. december 15-iki levelében, ismételten s még határozottabban írja: «*Énnekem soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem, hogy igen szerettem az öreg fejedelmet*».

És ez tökéletesen így van, a szó legvalódibb értelmében így, s nem máskép. A semmi politikai vagy katonai szerepet nem vitt, *soha* talán még csak kardot sem rántott, szelídlelkű udvari ifjú akármikor akadály nélkül elfogadhatta volna a szathmári béke amnyštiát biztosító pontjait s bántatlanul visszatérhet vala szülői kastélyába, ősei kedves lakó földére, Zágonba. Azonban ő a nagy Rákóczi közvetlen környezetében élvén: ezen igéző férfiú legszorosabb varázskörébe jutott, le volt feloldhatatlanul, örökre bilincselve, el volt urának személye nemességétől s határtalan szívjóságától bűvölve, — és így visszatarthatlanul vele indult a bizonytalan bujdosásba, idegen országokba, — s annyi ifjú társával egyetemben a *Rákóczi-szeretet vértanújává vált*.

Mielőtt az udvarhoz tartozott többi ifjacról szólnánk, — a Rákóczi-szeretnek még a távolabbi, népies rétegekbe is átható mivolta egypár gyönyörű, megragadó példájáról emlékezzünk meg rövideden. *Dálnoki Veres Gerzson*, az egyszerű katona-poéta, hosszú verses krónikájában a romhányi csata (1710. január 22.) leírásához érvén, említi egy epizódot:

* L. az idézett Hist. Domus eredetijét a szent-ferencziek *gyöngyösi* főkolostora könyvtárában.

Mikes Kelemen törökországi levelei.

«Az harc között nekem egy lengyel tiszt jöve:
 «*Ubi est Princeps?*» — ezt értöllem kérdezte . . .
 Ez idegen nemzet volt, — még is féltette!»

— kiált fel, a saját és a lengyel tiszt aggódó érzelmeit jellemzően, a tanulatlan, de őszinte katona-költő.*

Ugyanilyen jellemző a nemes fejedelmét imádásig szerető magyar nép naív, gyöngéd gondolkodása Rákóczi-ról, ennek 1711-iki kibujdosásán kesergő, egyik, népi eredetű, szép balladában:

«Országából elbujdosott a jó fejedelem . . .
 Nem képelem, — nem is vélem:
 Más országnak királyánál helyét ne lelje!»**

Milyen mélységes, igazi szeretet rejlik ezen egyszerű sorokban!

S ha a nép együgyű lelke így érzett és gondolkozott az érette mindenét áldozó utolsó nemzeti fejedelem fenkölt egyéniségéről: csodálkozhatunk-e azon, hogy az ő közvetetlen közelében élő, e nagy emberrel naponta érintkező nemes-szívű, művelt elemek közül oly sokan váltak Mikes Kelemenként az Ő iránta táplált igaz hűség, szeretet és ragaszkodás martýrjaivá?

Ezek csoportjából kiemeljük *Máriássy Ádámot*, a fejedelem szárnysegédét s legbensőbb bizalmas emberei egyikét; *Pápai Jánost*, volt főtitkárát és udvari tanácsosát; *Krucsay Istvánt*, a Confoederatio tanács-titkárát s Rákóczi lengyelországi jószágai jövedelmeinek hűséges kezelőjét és az emigráció sok bajjal küzködő pénztárosát; diplomatái közül a kipróbált hívségű *Pápai Gáspárt* és *Ládonyi Horváth Ferenczet*; az öreg *Sibrik Miklós* főudvarmestert és *Gerhárd György* senatort; az áruló *Ocskay László* elfogóját, a merész vitéz *Jávorka Ádámot*, utóbb Rákóczi főlovászmesterét Rodostóban és többszörös követét Nagy-Péter czárhoz, erős characterű, példás becsületességű, remek hűségű férfit; a Nemes Testőrség («cavallérok compániája») soraiból: a fényes nevű gróf *Bercsényi Lászlót*, a fejedelemnek saját fia gyanánt szeretett és nevelt «*Laczkó öcscsét*», — ámbár őt a fejedelem irányában érzett mélységes hála mellett, az édes atya iránt táplált fiúi kötelesség is vezette a száműzetésbe; *b. Zay Zsigmondot*, Mikes hűséges társát s a török básbugságban elődjét; *Joó Jánost*, *Dessewffy* és *Török Zsigmondot*, *Benedekfalvi Detrich Boldizsárt* és *Pázmándy Pétert*, s a hős vértanú *Béri Balogh Ádám* brigadéros egyik fiát; továbbá a Nemes Testőrségen kívül állókból *Pollereczky Mátyást* a fejedelemasszony főlovászmesterét; *Illosvay János* udvari bejárót; *Nyitrai Tóth Andrást*, a francia *Bercsényi-huszárok* alezredesét, utóbb tábornokot, a ki szintén gyakran visszajárt

* L. Thaly K. «Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor Irodalomtörténetéhez», II. köt., 355. l.

** L. ugyanott, 318. l.

Rodostóba; hol önkéntes száműzetésben *Kiss István*, a «Magyar Philosophia» írója is élt és lakott holtáig, az öreg fejedelem s utána Rákóczi József és György hercegek udvarában.

Ezek mind bujdosásban, idegen földön: Rodostóban, vagy Lengyel-, Orosz- és Franciaországban húnytak el, annyi sok száz, számkivetésbe ment, de itt föl nem sorolt magyarral, kik francia, lengyel, orosz katonai szolgálatban állanak vala.

Méltán sorozhatnók még hozzájuk a szintén csak pusztán hű ragaszkodásból szeretett urokhoz, kibujdosott *Kisfaludy Boldizsár*, Szathmári *Király Ádám* és *Ghyczy László* udvari ifjakat; *Cserey Jánost*, az udvari székely kópiás-ezer alezredesét; *Zsögödi Mikó Ádámot*, a Nemes Testőrség parancsnokát, stb.; — de ezek utóbb — sok más hadi tisztekkel együtt — külföldön keservesen eltöltött számos évi bujdosás után, a fejedelem engedelméből, egy vagy más fontos okból, övéik hívására visszatértenek hazájokba és így a szó szoros értelmében nem lettek vértanúkká.

A 100—120 főből álló Nemes Testőrség ifjainak fele, ezredesüknek — Károlyi Sándor vejének, b. Haller Gábornak — rábeszéléseire idehaza maradt s letevé az esküt a szathmári békepontokra; a másik fele azonban, mintegy 60 ifjú, — mind előkelő származásúak, — a szeretett fejedelemtől nem akarván, nem tudván elszakadni, a másodparancsnok *Mikó Ádám* vezérlete alatt kibujdosott Lengyelországba. Itt Rákóczi atyai gondoskodásából *Vay Ádám* udvari marsall és *Krucsay István* viselének reájok gondot, míg a fejedelem jaroslawi uradalmának jövedelméből telt és lehetett. Ámde utóbb, 1712. május elején, a kényszerű szükségtől szoríttatva, Rákóczi kénytelen vala udvarnépét kevesebbre leszállítani és testőrségét fölöszlatni. E gyászos actus véghezvitelét hű udvari főkapitányára bizá. Szomorúan jellemző ennek idevonatkozólag *Lwowról* (*Lemberg*), 1712. május 12-én a fejedelemhez intézett jelentése. Egy részét közöljük:

«Az elmúlt póstán alázatossan megírtam vala Felségednek, hogy április utolsó napján vett levelében való *keserves parancsolatját*, intentiója szerint végben viszem. Megcselekedtem. De én temetést több sírással véghez menni nem láttam, mint ezt. . . Igazán írom: (a nemes ifiak között) nem gondolhatom, (hogy) csak kettő volt volna is, ki szolgálja elbocsátására s egy lóval való maradásra és eladandó (másik) lova árán való maga eltartására nem resolválta volna magát, ha Felségednek ellene nem lehetett volna s dolgaiban talám akadált vagy botránkozást okozni nem gondolták volna. Én is a levél szerint kívántam eljárni, — *elbocsátám szegényeket, oly megkeseredett szívvel, mint ki anyját, atyját siratja*. . . Én ugyan soha oly intima affectióját nem gondolhattam volna s talám Felséged is föl nem tehetette volna *Mikónak*, *Mórocznak*, *Joó Jánosnak*, *Zay Zsigmondnak*, a mint tapasztaltam, s nem *excludálok* *evvel többeket is; talám lakájságot is készek volnának viselni, mint Felségedtől megválni. Síró embert én annyit egyszersmind (egyszerre) nem láttam*».*

* *Vay Ádám*nak ezen eredeti, sajátkezű levele gyűjteményemben.

A fejedelmet hű szolgájának e szomorú jelentése s a lelkes ifjak megindító, példás ragaszkodása annyira meghatotta, hogy előbbi határozatától eltérően, a nemes testőr csapat felosztatásától elállott és barátjának, II. Ágost lengyel királynak melegen ajánlotta őket. A ki is a pompás élite-csapatot saját szolgálatába fogadván, egész 1716-ig mint külön magyar belső gárdát tartotta őket udvarában. Ekkor, az európai status quot hosszú időre szabályozó utrechti béke végleges megerősítése és XIV. Lajos halála után oszlottak azután haza, a lengyel király amnystiát szerezvén nekik VI. Károly császártól. Azonban némelyeket közülök, pl. *Zay Zsigmond* bárót és *Joó Jánost*, Rákóczi a csapatból még 1712-ben oldalához rendelt udvari szolgálatra s magával vivé Francia-, majd Törökországba. Még mások is nem tértenek haza, hanem, mint *Detrich Boldizsár* és *Pázmándy Péter*, 1716. őszén, a volt kurucz tábornokokkal: gr. *Bercsényivel*, *Forgách-csal*, *Esterházyval*, *Csákyval* egyenesen Törökországba menvén, utóbb ők is Rodostóba kerültek. Erősebb vala náluk a *Rákóczi-szeretet a hazaszeretetnél!* . . .

Az imént felsoroltak közül megemlíttjük, hogy a nagynevű hadvezérré emelkedett és késő öregségében Franciaországban elhunyt s ott Lusancyban eltemetett maréchal de France: gr. *Bercsényi László*, haláláig élénken megőrizé Rákóczi iránti mély háláját s kegyeletos, igaz szeretetét, melynek egyik gyöngéd jeléül elsőszülöttét édes atyja és nevelő atyja emlékére *Miklós-Ferencz* névre keresztelteté; a rodostói bujdosó-teleppel atyja halálán túl is folytonos érintkezésben maradt; sőt még mint francia marsall is a saját síremlékére rávésette a gr. *Bercsényi-* és gr. *Drugeth-czímer*ek mellé, nevelő atyja, a halhatatlan Rákóczinak és kedves szülőhazájának címerét.

A fejedelem másik kedveltje, tántoríthatatlan, soha meg nem ingott híve, első szárnysége: *Máriássy Ádám* ezredes, — a ki már 1707-ben ura megbízásából, mint ennek titkos tudósítója, bizalmi állást tölt vala be Erdélyben a megbízhatatlan gr. *Pekry Lőrincz* vezénylő tábornok oldalánál, majd 1711-ben Lengyelországban Rákóczi kibujdosott katonáiból s lengyelekből, kozákokból, oroszok- és tatárokból Nagy-Péter czár számára az első orosz huszárezredeket a kurucz ezerek mintájára mint orosz brigadéros szervezé, — ez, a mindvégig példás hűségű és élénk katonai tevékenységű, előkelő emigráns utóbb szintén Rodostón telepedett le, hön szeretett urához, s ettől megbizatva, diplomatai küldetésekbén is fáradozott Orosz- és Lengyelországban, — épen úgy, mint vitézi társa, a sok nyelvet beszélő *Jávorka*.

Krucsay István is, Máriássy is, Jávorka is jóval túléltek fejedelmi urokat. Jávorka — miután a Rákóczi-házhoz való hűségének utolsó bizonyosságául a megbecsülhetlen értékű Rákóczi-levéltárat Konstantinápolyból Lengyelországba hozván, titokban a Rákóczi-leányág (*Aspremonték*) birtokába, hazánkba juttatá s így hazai történelmünk számára megmentette, — Krucsayval, *Bercsényi özvegyével* és az öreg *Kajdacsy Péternével* együtt a bujdosó magyarok lengyelországi telepén, Jaroslawban

halt meg s temettetett el.* Azonban Máriássyról, — ki még 1738-ban Rákóczi József hercegnek is generálisa vala s török pénzen szökevény magyarokból, székelyekből és oláhokból 6000 huszárt toborzott a trónkövetelő számára, csak annyit tudunk a családi följegyzésből, hogy számkivetésben húnyt el, («*mortuus in exilio*,») de, hogy hol? Rodostóban-e, vagy Lengyel-, Orosz-, Franciaországban? Eddig még nem sikerült kikutatnunk. Bizonyos, hogy hadi vállalatok közben és után vissza-visszatért pihenni bujdosó társai közé a márványtengerparti szomorú, bár kies városba; sőt a XVIII-ik század vége felé (1794.) oda ellátogatott kassai doctor tudósítása szerint ekkor még tudtak Rodostóban az ott kihalt *Máriássy-utódokról*.**

Mindazáltal, csodálatosképen, Mikes Kelemen Törökországi Leveleiben egyszer sem említi Máriássynak s Jávorkának még csak a nevét is; pedig vicomte d'Andrezel konstantinápolyi francia nagykövet leveleiből s a Naxos szigetéről legújabbán előkerült b. Vigouroux-iratokból, valamint Máriássynak Rodostóban keltezett egy 1734-iki könyvbejegyzéséből jól tudjuk, hogy mind ő, mind vitéz bajtársa Jávorka, éveken át ott laktak.

A rodostói r. kath. anyakönyvek bejegyzéseiben, persze, úgy Máriássy, valamint a két Pápai, Kiss István és Joó János neve nem fordul s nem is fordulhat elő: minthogy a négy első kálvinista, Joó pedig unitárius hitvallású volt.***

Báró Zay Zsigmond, — ez az előkelő, kedves, finom modorú, szelidlelkű, éleseszű és Franciaországban sokoldalú képzettséget szerzett s a Mikeséhez hasonló gyémánt-hűségű ifjú, ki méltán egyikévé lőn az emigrációban Rákóczi legkedveltebb, legbizalmasabb embereinek, — szintén Rodostóban, néhány évvel Mikes Kelemen előtt nyéré el a számüzöttség mátyás-koronáját. Rákóczinak 1727-től haláláig szolgált német, áruló titkára: a bécsi udvartól titkos kémkedéseiért megfizetett és alezredesi ranggal jutalmazott Paul Wilhelm Bohn (vagy Bon), éleseszű, bár elvetemedett jellemű ember, — a ki utóbb, titkos jelentései fölfogatván, 6 esztendeig (1734—40.) ült a bastilleban, de a ki a rodostói bujdosó-telep minden tagját a legközelebből ismeri vala, — fogságából kiszabadulása után, 1741. február 20-án Bécsben kelt jelentésében alig győzi Zay szép tulajdonait, kitűnő diplomatiái képességeit, még *Mikes rovására is* dicsérni, egyebek közt ezeket írja róluk a császári udvarnak:

«... Quant à *Miques* et *Baron Zay*, je crois, que si Ragoczi (*György, makoviczai herceg*) les fait venir à Paris, c'est dans la vue de les envoyer ou en Espagne, ou en Prusse, pour y ménager ses intérêts... *Miques* n'est pas fort à craindre et ne sera jamais fort utile à Ragoczi, car c'est un esprit fort borné et

* L. róla írott «*Jávorka Ádám ezredes*» stb. cz. munkámat, 84—86. l.

** L. «*Rákóczi-Emlékek Törökországban*» cz. kötetemet, 15. l.

*** Megjegyezzük, hogy ha a nagyképzettségű s törhetetlen, tiszta jellemű, de roppant változatos pályájú *Máriássy* vagy *Jávorka* tollából emlékirat maradt volna reánk: az okvetlenül nagyobb történelmi értékkel fogna bírni az aránylag nyugodt életű Mikesnek egyébképen halhatatlan beccsel díszlő Törökországi Leveleinél.

nullement propre aux affaires. Le Baron Zay, au contraire est un homme de mérite» etc.*

Ezt a meglepő jellemzését a ravasz és hűségtelen diplomatának Mikesről mi úgy értjük és úgy magyarázzuk, hogy az őszinte, egyeneslelkű, s Párisban elsajátított nagy æsthetikai és társadalmi műveltségű Mikes szellemét *csakis a cselszövésekkel, színlelésekkel s hazudozásokkal járó diplomatai ügyvitel terén tekinté Bohn korlátoltnak s alkalmatlannak*; másnemű tudása pedig neki nem imponált. A minthogy az öreg Rákóczi fejedelem sem alkalmazá különben annyira kedvelt eme régi, belső hívét diplomatai feladatokra soha, — hanem a háza és udvartartása szükségeire rendelt pénzkezelést, bevásárlásokat, stb., — szóval a kamarási szolgálat ügykörének vezetését bízá az aranytiszta hűségű főemberre, Mikesre, — kiben nem is csalódott soha.

A fejedelemnek és fiainak szintén mindvégig oldala mellett állott egy másik benső híve: *Illosvay János*, talán még Mikest is fölülmulá hűségben és ragaszkodásban; a ki is tősgyökeres kálvinista nemzetségből születvén, — még vallási meggyőződését is feláldozá Rákócziért, kihez való mondhatatlan szeretettől viseltetve, még Párisban és Grosboisban tartózkodásuk idején áttért az ő hitére, a r. kath. egyházba, hogy imádott urával egy valláson legyen. —

Kiss Istvánról megjegyezzük, hogy 1730-ban Rodostón «Magyar Philosophia» című, szép és velős, hangzatos, tiszta magyarsággal írt bölcselmi s államtudományi — történelemből vett példákkal is ékeskedő — tanulmányt szerzett, melyben a szabadságot, hazaszeretetet s az uralkodás alkotmányos formáját, a fejedelmek önmérsékletét dicsőíti, ellenben az erőszakot elkárhoztatja. Szerző szabad gondolkodású, külföldi egyetemeken képzett elmének látszik. Eredeti kézírata (97 oldal negyedréttben) az enyészettől szerencsésen megmenekült és valahogyan a Nemzeti Múzeumba jutott.** A 7-ik lapon Kiss saját kezétől e bejegyzés olvasható:

«1730. Irattam (le) György Deákkal *** Trátiában, Rodosztón. *Kiss István, m. k.*»

Kiss philosophus uram, — kinek mint jámbor, békés tudósnek, bizonyára semmi kényszerítő oka nem volt hazája elhagyására s önként csatlakozott a bujdosó fejedelemhez, — e jelzett munkája megírása után még sok év múlva is ott bölcsekedik vala a Marmora-tengerparti csendes, kies városban; ahol túlélte magas pártfogóját Rákóczi Ferenczet, sőt ennek idősb fiát, József herczeget is. Nevezetesen, az Archipelagus Naxos nevű, görög szigetéről a Lastik-család leveles-ládáiból csak legújabbban előkerült *b. Vigouroux*-féle iratok közt találtunk egy, Rákóczi Ferencz fejedelem

* A levél eredetije a cs. és kir. udv. és állami titkos levéltárban Bécsben. Ismertetését tölem l. *Századok*, 1898. évf. 492. l.

** L. Nemz. Múz. kéziratár quart. Hung. nro. 122.

*** E György Deák nevét a rodostói r. kath. anyakönyvek bejegyzéseiből ismerjük, hol is Luvari Antal olasz plébános 1741. ápril 15-ikén, a mikor György Deák fiát keresztelte, «*Gordiák*»-ká ferdítve írja be nevét. L. «*Rodostó és a bujdosók sírjai*» cz. munkám 69. és 80. l.

s fiai ezen előkelő diplomatája kezétől származó eredeti *naplótöredéket*, melyben az ifjabb fejedelmiúnak, György makoviczai hercegnek s kíséretében Illosvay Jánosnak és Vigourouxnak Marseille-ből Maltán, Sírán, Gallipolin át 1741. őszszel Rodostóba tett utazását, Combas falunál partra szállását, itt az elébe lovagolt *Jávorka* («Mr. Jevorka») és *Molítard*, majd Rodostón az emigráns-telep élén *Mikes* («Mr. Miquezt») által lett ünnepélyes fogadtatását írja le. A Rodostóban lakó magyarok közt főlemli a naplívivő a philosopháló *Kiss Istvánt* is, («Mr. Quiche.») Ekkor tehát még életben vala a magyar bölcs; kiről azt kombináljuk, hogy Pápai János oldalánál az udv. kancellária tisztviselője volt, Joó Jánossal együtt. Egyebet róla nem tudunk. —

A suezi csatorna felújításának első tervezője, a Bosporus és Dardanellák Voltaire által is megénekelt tudós erődítője s a majdnem minden európai nyelvre lefordított híres emlékiratok szerzője, a jeles francia hadmérnökkari tábornok báró Tóth Ferencz édes atyja: Nyitrai *Tóth András*, francia huszárezredes is, eleinte főnökének gr. Bercsényi Lászlónak megbízásából, de későbbben is, már mint francia brigadéros, gyakran meglátogatta, hű szive vonzalmát követve, a fejedelmet és bujdosó társait Rodostón; sőt a halál is, egy ily látogatása alkalmával, itt érte utól e jeles magyar katonát; 1757-ben húnyt el ott, Rákóczi utolsó generálisának, gr. Csáky Mihálynak karjai között, s a «hortus Hungarorum» helyén épült ó-temetőben porlanak csontjai, a Csákyéval, Mikes Kelemenével, Detrichével együtt.*

Ellenben francia földön pihenik örök álmaikat a főntemlített *Pollereczky Mátyás*, — kinek fia francia gróffá és huszárezredessé lett; — *Dessewoffy Zsigmond* és *Dávid Zsigmond*, a kik szintén huszárezredességig vitték; *Béri Balogh Farkas*, ki a Bercsényi-huszárok közt szolgált mint kapitány; végre a szintén huszárfőtiszt *Török Zsigmond*, a Vay Ádám helyettesének, *Szendrői Török Andrásnak*, Rákóczi Ferencz udvari vicekapitányának elsőszülött fia. Mélyen megható az a «keserves könyhullatások között», lengyelországi Szkólyáról, 1711. szeptember 26-ikán a fejedelemhez írt búcsúzó levél, melylyel a megbomlott egészségű és további szolgálatra már képtelen hű öreg ember, forrón szeretett urától elválk, hogy felesége- s apró gyermekeivel haza térjen; ámde *rendületlen hívsége zálogául legidősebb fiát Zsigmondot a bujdosó fejedelem mellett hagyja* és a nagy embernek jóindulatába ajánlja, irván:

«Míg Felséged Isten kegyelméből szerencsésen visszaérkezendik édes hazánkban, addig is *magam helyett elsőszülött kedves gyermekemet, Zsigmond fiamot Felségednek ajánlom*, úgy, hogy én mostani erőtlenségemnél fogva kifogyván Felséged szolgálatjából, — *helyettem szolgálhassa Felségedet kegyelmes tetszése szerint*, kérvén alázatos engedelmességgel: vegye fejedelmi kegyelmességébe, nőhessen tetszése szerint Felségednek, *hogy az kit én véghez nem vihettem, azokat s azoknál nagyobbakat Felséged szárnyai alatt holtig szolgálhasson.*»**

* L. «Rodostó és a bujdosók sírjai» cz., már idézett munkámat, 72—73. l.

** Eredeti levél a Rákóczi-Aspremont-Erdődy-levéltárban, Vas-Vörösvárrott.

Szegény hű öreg Török András; sohasem láthatta többé elsőszülött kedves fiát. A fejedelem elvivé ezt magával Franciaországba, s az urához holtig híven ragaszkodó fiú, örökre elszakadva szülőitől, nemes nemzetségétől, mint a *Rákóczi-szeretet* egyik vértanúja, francia földben porladozik, elhagyatott, ismeretlen sírban.

Nemes compániabeli egykori társainak: Benedekfalvi *Detrich Boldizsárnak* s *Pázmándy Péternek* (az idősb Gergely fiának) nyugvóhelyét ellenben Rodostóban kell keresnünk. Detrich, a ki Mikest egy évvel élve túl, a básbugságban alkalmasint utódjává lőn, 1762. őszszel követte hivatali elődjét a rodostói ó-temetőbe; * s a Rákóczi József seregében ezredessé emelkedett Pázmándy is nyilván odakerült, még előbb.

*

A föntebbiekben ismertetett névsorral — mely pedig épen nem teljes, — azt véljük, elégségesen kimutattuk, hogy a nagy vezérlő-fejedelem páratlanul nemes, önzetlen s ideális alakjának, hódító egyéniségének fölemelő, elbűvölő hatásától előidézett *Rákóczi-szeretet egész légió martíryt termelt* nemzetünk jobbjai, de főként az emigrációnak hozzá közel állott romlatlan lelkű, mély érzésű ifjú tagjai közül, — a kik édes hazájokat, habár vérző szívvel, mégis el birták hagyni: azonban rajongón szeretett urokat, fejedelmöket, jóltevő édes atyjokat *nem*.

A történelem titkaiban kevésbé jártas irodalmárok eddigelé azt hitték és azt hirdették, hogy egyedül csak *Mikes Kelemen*, vagy legfőlebb még az ő, szintén igen fiatalon Rákóczi udvarába került s vele honától elszakadt hű sorsosa: *Zay Zsigmond* báró volt olyan, a ki csupa «*vak szeretetből*» követte vala az «*öreg fejedelmet*» a számkivetés súlyos megpróbáltatásaiba; azt hitték és azt hirdették, hogy a bujdosó fejedelemnek az oly rokonszenves *Mikes* volt a *legfömládozóbb, leghivebb hive*. Nos, most már láthatják, hogy a szegény kibujdosott, nemeslelkű, áldozatra kész magyar ifjak legjelesebbeinek feles száma, egész serege, épen ilyen «*vak szeretettel*» ragaszkodott dicső urához, és így *Mikes* csak *egyike* vala a leghivebbeknek. A mivel legkevésbé sem akarjuk őt kisebbiteni, — csak a többieknek, a történelemnek igazságot szolgáltatni.

Mikes Kelemen nem volt *önálló*, avagy épen *magában álló* egyéniség; ő egy *típus* volt, típusa, vagy megengedjük: *prototípusa a Rákóczi-szeretetnek*, hűségnek, és mint ilyen vált annyi bujdosó társával egyetemben e magasztos, nemes, mély érzelem vértanújává. Örök tisztelet emléküknek! . . .

Kérdés most még, hogy az általa írt és szerencsésen korunkra jutott *Törökországi Levelek* történelmi mű-e? A mire határozottan *nem*-mel felelünk. Felfogásunk szerint az történelmi vonatkozásokkal is bíró *szépirodalmi alkotás*, a szerző egyéni benyomásait s érzéseit édes-bús melancholiával, szelid bánattal, majd itt-ott szintoly szelid, játszi humorral, kedvesen, bájosan, gyönyörűen elbeszélő.

* L. «*Rákóczi-Emlékek Törökországban*» cz. kötetemet, 77. l., Detrichet övéi mellé, a görögök sírkertjébe temették.

Nem hiányoznak ugyan benne helylyel-közzel a meghatóan mélységes átérzéssel s igaz szépséggel előadott kiváló becsű történeti részletek sem, mint pl. a Rákóczi, Bercsényi, Esterházy Antal halála körülményeiről írottak; éles megfigyelésről tanús-kodó, sikerült jellemzések, mint pl. a Rákóczi József hercegről és öccsének Györgynek rodostói első (1727-iki) látogatásáról szólók; s nem hiányoznak itt-ott a politikai helyzet józan, valódi fölismerésére valló, történetírói mély, helyes, bölcs reflexiók és találó hasonlatok sem. Mikor például el nem titkolt szomorú lemondással jegyzi meg, hogy a törökök a magyar bujdosókat csak *ijesztőül, vázúl* kívánják felhasználni a némettel szemben, kedvezőbb békefeltételek kicsikarására, a maguk hasznára; vagy a mikor, gyönyörű hasonlattal, az ó-testamentomi, csodás gyógyerejű Siloe tóra emlékeztet, a mely köré oda hordják a betegeket, sántabénákat, várván, míg majd az angyal felzavarja a vizet, — a kórosokat akkor beledobálják és meggyógyulnak. Ekképen kell a szegény bujdosó magyaroknak is az európai politika vizeinek felkavarodását, nagy sóhajtozással, tétlenül várniok, hogy valamely kedvező hullám *«haza vesse»* őket . . .

Mikor ily mély értelmű, szép és találó hasonlatokat olvasunk Mikesnél, csak sajnálnunk kell: miért nem mélyed bele a Törökországi Levelek remek tollú írója sűrűbben és bővebben is a saját kora történetének tárgyalásába? Valóban, véghetetlen kár, hogy nem tette. De, hogy Mikes ezt *szándékosan* mellőzé, hogy ő a jelen művében nem kívánta a *Rákóczi-emigráció* vagy legalább a *rodostói magyar telep történetét megírni*, — szinte biztosra vehető.

Miért hagyná különben megemlégtetlenül a fejedelem diplomatáinak s követjárásokban is foglaltos hadi főtiszteinek: pl. Máriássynak, Jávorkának, Tóth Andrásnak, Charrièresnek, továbbá Zay Zsigmondnak, a két Pápainak, Horváth Ferencznek, Illosvay Jánosnak, D’Absac grófnak, a két b. Vigouroux-nak (apa és fiú), Helissantnak, Molitardnak, Bonnakk, Martinnak, stb. utazásait, jövés-menéseit a fényes portára, a nagyvezérhez, török ministerekhez, a konstantinápolyi francia nagykövetséghez s az orosz, lengyel, porosz, belga, angol, francia, spanyol udvarokhoz, az oláh és moldvai vajdákhoz, a tatár khénhoz, — holott vicomte D’Andrezel (1725—28.) portai francia nagykövet és elődje Bonnac örgróf mostanában napfényre került levelezéseiből világosan tudjuk: mily élénk érintkezést folytatott mindezekkel, de különösen Konstantinápolylyal és néhány Bourbon herczeggel Rákóczi Rodostóból.

A galatai *«erdélyi ház»* ekkor még az ő kezén lévén, portai rezidense ott székel, követei oda szálltak, és sűrűen hajókáztanak Rodostóba, honnét hetenként kétszer-háromszor érkezett a fejedelem póstájával az arra rendelt *magyar tiszt*, a ki viszont a válaszokat, a francia nagykövet leveleit és az egész Európa országaiból, általa a fejedelem számára gyűjtött hírlapok számait vitte, hordta urához. Ezeket így tudva, látjuk, hogy Rákóczi ott lakta idejében még sem volt az a márványtengerparti csöndes város olyan elhagyatott s a világtól elzárt hely, miként Mikes levelei után képzelnök.

Nem, ő nem akart az, úgy látszik, csak a maga gyönyörűségére papírra vetett leveleiben kortörténetet írni! Ezzel a föladattal a fejedelem, — ki a körülötte történő fontosabb dolgoknak egykorú, pontos följegyzését nagyon szerette, maga is megcselekvé, s követeitől valóságos bő naplóvezetést követelt, — bizonyára más valakit (talán Pápai Jánost vagy Zayt) bízott meg. Csakhogy eme kortörténetileg nagyérdékű követjelentések és naplók, história-írásunk pótolhatlan kárára, elpusztultak; hacsak a Chapelle de St.-Dénisben 1756. elhúnyt *utolsó Rákóczi* (György herczeg) révén, Franciaország valamelyik főrangú családja levéltárából elő nem kerül még valami. (A nyilvános gyűjteményeket már ismerjük.)

Annyi bizonyos a fejedelem halálakor, 1735. tavaszán, a francia nagykövetségi titkár Belin által — Zay, *Mikes*, Bechon és más bujdosók jelenlétében — fölvett leltárból, hogy Rákóczi után rodostói palotája dolgozószobájában számos nagy láda államirat maradt hátra, csak török írás is négy ládával . . . Mindezek hová lettek? hol vannak? Elenyésztek-e végkép!?! . . . Ki tudná azt megmondani!

*

Mikes Kelemen Törökországi Levelei, — ismételjük, — történelmi szempontból is nem kis értékkel bírnak; mindazáltal ebbeli jelentőségük aligha ér föl, sőt nem is hasonlítható szépirodalmi, nálunk páratlan nagy becsükkel. Ez a mi meggyőződésünk.

És ezzel átadjuk a tollat æstheticai szakavatott méltatójuknak.

MIKES LEVELESKÖNYVE IRODALMUNKBAN

Irtá

BEÖTHY ZSOLT.

IKES LEVELESKÖNYVE olyan, mint egy szép magyar rétség a napszállatnak derűs, de enyhe sütésében: haszonra rendeltetve, de képében, a mezei virágok gyöngéd mosolyával, a sugarak eleven játékával, az alászálló borulat mélyülő melankholiájával megillető, szívbeli gyönyörűséget kínálva mindenek előtt és mindenkinek. A levélfő, munkájának túlnyomó részében, oktatni kíván: vallásos eszméivel, vagy

inkább hangulataival megnyugtatót és bátorítani a szenvedő lelkeket; saját és az emigráció sorsának tanulságaival hasznára lenni magyar feleinek; idegen természeti és erkölcsi viszonyok rajzával ismereteket közleni, melyek töredékességükben is szolgálatot tehetnek a jövő szellemi és gyakorlati fejlődésnek. De olvasván a munkát s számot törekedvén adni benyomásáról: úgy érezzük, hogy mindez a háttérben marad s benne talált gyönyörűségünk igazi forrása Mikes lelkének képe, nyájas, üde, tarka virágaival és játszi, meleg sugaraival; egy léleknek a képe, a mint a történet és élet, a nemzeti és emberi sors borulatát egyszerű igazsággal és meghatározó szeretetreméltósággal tükrözi.

Ez a legegyszerűbb magyarázata annak, hogy a *Törökországi Leveleskönyv* első megjelenésétől kezdve, tehát több mint száz esztendeje, egyre kedveltebb és egyik legkedveltebb olvasmánya régi irodalmunknak; de ugyancsak ez a körülmény magyarázza meg azt is, hogy egész irodalmunk, az irodalomban megnyilatkozó művészi szellemünk fejlődésének egyik legfontosabb, legemlékezetesebb mértföldmutatóját látjuk benne. A szív is, a szín is több e lapokon, mint a mennyihez régi íróink általában szoktattak. Így, jóllehet régi emberekről és távoli időkről beszél; olyan viszonyokat ismerttet, melyeket, a Rákóczi-emigráció belső életének mozzanatain kívül, ma már behatóbban és alaposabban ismerünk; történeti adomákat közöl, melyeknek jó része hamis és avult: mindennek ellenére közelebb érezzük őt magunkhoz, könyvét jobban a mi világunkhoz tartozónak, inkább a mi fogékonyságunkhoz szólónak, mint

talán bárkit és bármit régi irodalmunkból. Ha ennek a sajátos jelenségnek okával tisztába jöhetünk, világossá lesz előttünk egyszersmind Mikes irodalomtörténeti jelentősége is.

A *Törökországi Leveleskönyv* irodalmunk történetének voltaképp három korszakához fűződik: szelleme szerint a XVII. századi erdélyi irodalom körébe tartozik; felfogásával, hangulatával, nyelvével ennek az utolsó fecskéje. Mikes lelken kívül mindenestre legérdekesebb tárgya: a Rákóczi-emigráció viszontagságai, belső élete, viselt dolgai, romlása, fogyása. Tehát annak a magyar nemzeti fejedelemségnek, szelleme és törekvései utolsó képviselőinek, bukása utolsó áldozatainak körébe vezet, melynek Mikó Ferenc, Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály és társaik voltak a történetírói. E hagyományok pisla, kialvóban levő mécsét őrzik a rodostói bujdosók, kiknek emlékirójuk Mikes. Munkája, legérdekesebb részleteiben, a XVII. századi erdélyi historiografiának epilógusa. E bezárult régi világ nemzeti és vallásos szellemének harciassága, élessége nem él benne; de egy igen szembetűnő s a kort különösen jellemző mozzanatát Mikes tisztán megőrizte és világosan tolmácsolja. A magyar nemzeti és a művelődési eszmének szoros és tudatos kapcsolata ez a mozzanat. A mint a XVII. századi erdélyi politika legnagyobb embereinél, Bethlen Gábornál és I. Rákóczi Györgynél szinte a vezérgondolat jelentőségére emelkedik s hagyományának II. Rákóczi Ferencz is hódol: a kor politikai, történeti, pædagogiai és theologiai irodalmának eszmekörében is első rangú helyet foglal; legnagyobb képviselője: Apácai Cseri János. A magyarság és kultúra ez egymásban és egymásért való szeretetének lelke egyik legkiváló és legkülönböztetőbb sugallója e kor irodalmának. Nevezetesebb képviselőit mind áthatja a nemzeti alapon és célból való művelődés, szellemi haladás vágya, mely hol a lelkes izgatás, hol a szenvedélyes bírálat hangján nyilatkozik. E szellem Mikesben, élesztve és táplálva franciaországi benyomásaitól, még elevenen él és hat. Csak olvasmányainak sokféleségére és széles körére, irodalmi hajlamának és kedvteléseinek folyton buzgó erejére gondoljunk; azután leveleinek azokra a komoly és fontos részleteire, melyekben a magyar ifjak szellemi tétlenségét korholja; őket a külföldi irodalmak művelődési forrásainak megnyitására, jó könyvek fordítására buzdítja; leánynevelésünk reformját sürgeti. E szellem terjedésének, áldásos termésének vágta útját a szatmári békével beállott nagy politikai fordulat, a nemzetietlen kor, mely a magyarság és művelődés eszméjét elszakította egymástól, hogy azután a felujulás mozgalma, élén Bessenyeivel, a régi hagyomány megújításával nyissa meg irodalmi, művelődési, sőt politikai életünk új korát. Szellemi fejlődésünknek ezt az egyszerű, de lényegében jellemző alakulását tartva szemünk előtt, láthatjuk Mikesben annak a régi felfogásnak és törekvésnek befejezőjét az idegenben, mely itthon már véget ért és feltámadásra várt, hogy a nemzetet is föltámaszsa.

Míg tehát ekként Mikest és könyvét, szelleménél fogva nemcsak a kurucvilági, hanem a XVII. századi erdélyi irodalom utolsó termékének tekinthetjük, iratásának

ideje (1717—1758) a nemzetietlen korba igtatja. Nem fektetek reá túlságos súlyt, de úgy tetszik nekem, hogy abból a mélységes változából is megmagyaráz valamit, a melyen a magyarság lelke ezekben a válságos időkben keresztülment. A végzetes sorsfordulatok viharai, százados hősi küzdelmek bukása, a nemzetet sújtó szenvedések áradata nem töri össze, nem fordítja el ifjúkori eszményeitől, egy pillanatra sem ingatja meg hűségében ez eszmények fejedelmi képviselője, ennek gyermekei, sőt emléke iránt. Mellettök, velök, érettök kitarat mindhalálig: udvarukban, táborukban, számkivetésök házában, sírjok mellett. De hűsége inkább személyes hűség; hazaszeretete inkább féltő, mint lázongó; nyugalma nem kétségbeesés, hanem az isten akaratában való megnyugvás; az eget követelő forradalomnak egy leajzott idege. Nemzete sorsának, nyugalmanak, boldogulásának egy új forradalom hadi kockájára vetése nem lelkesíti többé, sőt visszariad tőle. Álmodozó lelkén bizonyos kiábrándulás vesz erőt, szinte természetes fejlődés útján, minden keserűség nélkül. Hazaszeretete, nemzete javán töprengő gondolkodása, egész sajátságosan, a múltak panaszaival és a jövő ábrándjaival tele légkörében, valami gyakorlatias irányba tér. A nemzet érdekében új gazdasági ágak meghonosításán s az iskolázás javításán, jártatja eszét. Ha a csalódások és szenvedések, a hosszú nyugalom és reménytelenység, a világ kedvezetlen folyása, Rákóczi oldalán, a bújdosók társaságában, egy, a császárral ellenséges politikai életnek úgyszólván középpontjában így alakíthatnak egy kétségtelenül erős lelket: — nem értet-e meg ez sokat velünk az otthon maradt magyarság pszichológiájából? «A ki minket teremtett, annak legyen meg akaratja rajtunk. Ő minket például tett az egész nemzetünknek, és boldogok azok, a kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és a kik többször hasonló okból el nem hagyják nemzetöket és örökségöket. Adja isten, hogy soha bennünket senki ne kövessen, és irtózva halljon beszélni a mi hosszas bújdosásunkról.» (145.)

Az otthon maradottak okúltak rajtok; de nagyon is okúltak. Az új irány, melybe a nemzet tért, s a melyen a világfejemények és a birodalmi politika hatalommal és édesgetéssel mind tovább ragadták, lejtős út volt. A szatmári béke nemzedéke abból a gondolatból indult ki, hogy a nemzeti közjavakat, melyekért egy századon át majdnem az elvérzésig harcolt, innentúl az uralkodó ház iránt tanúsítandó hűségével, érdekei mellett lelkesedő áldozatkészségével vívja ki és biztosítsa. Azonban az élet biztosságában, a közrend uralmában, a felülről induló reformok között, az európai közszellem követelte fejlődésben a nemzeti gondolat mindinkább és inkább háttérbe szorult, a nemzeti öntudat halaványodott, a nemzeti érzés lanyhult egész az aléltságig. A korokat lelkökben megismerni és ennek jellemző vonásáról elnevezni törekvő történetírás ezt a hatvan esztendő *nemzetietlen* kornak nevezi. A megernyedett nemzeti energiát aléltságából az irodalom kezdi ébreszteni. A riadót Bessenyei fújja meg, s az új szellem katonái különböző zászlók alatt, más-más táborokba gyülekeznek, de Voltairenek, Vergiliusnak, Goethének, Petrarcanak tanítványait egy érzés, egy gondolat kapcsolja össze Gvadányi követőivel. Ez a gondolat, melyet az ébresztő Bessenyei

számtalanszor igen világosan és határozottan fejezett ki: a művelődés ügyének új egységbe kapcsolása a nemzetiség ügyével. A XVIII. század utolsó negyedében új életre támadt irodalmunknak ismét ez az összefoglaló, vezető gondolata, melyet hirdet, magyaráz, példáz, szolgál, míg félszázad múlva, Széchenyi által, egész politikánknak uralkodó eszméjévé lesz s áthatja az egész nemzet lelkét. Reform-korunk megnyitó mozzanata igen jellemzően: az akadémia alapítása. Említettem, hogy e vezéreszmében foglalt kapcsolat milyen jellemző vonása a kurucvilágig tartott régi magyar szellemi életnek és irodalmának, mely azután átalakult, nemzeti érzésében és törekvéseiben meglazult. Mikes képének, nyelve mellett, éppen ez a mozzanata az, mely ahhoz a régi irodalomhoz fűzi. És most a XVIII. század végén, mikor a szép királyné gárdájában újra föltámad a bújosos fejedelem gárdájában elhangzott gondolat, az ő nemes szívében melengetett gondolat: egy műveltségé, mely igaz magyar, és egy magyarságé, mely igazán művelt, — Mikes kikel rodostói sírjából, visszatér a hazába, hogy a régiektől sugallott lelkét föltárja unokáinak s a régiektől tanult szavát hallassa az új kor harmóniájában. Mikor nemzetének látóhatárán ismét föltetszik az ő ideálja, föltámad az ismeretlenség, az elmulás éjjeléből és áldozni siet neki. Leveleskönyve, mely élményeit, gondolatait, érzéseit, értesüléseit, irodalmi böngészkedését tartalmazza, a mint ezekről legbizalmasabb hívével negyvenegy esztendőn keresztül elbeszélgetett, a Márványtenger partjáról visszakerül a hazába s az új szellem szolgálatába áll. Az országnak az a pontja, a nyugati határszélen, a hol újra megjelenik, azzal a másik kettővel együtt, melyekhez itthoni pályájának legemlékezetesebb nyomai kötvék: a haza legkelete, a honnan elindult, és legészaka, a hol búcsút mondott: mintegy költőileg jelképezik egész hazáját átölelő szeretetét.

Az új irodalmi mozgalom ismertette meg a nemzetet jórészt a múlt nemzetietlen korszak kevés magyar irodalmi termésével is, napfényre hozván azokat az íróinkat, kik az elmúlt rideg napokban a magyar múzsának ritka ihletéből: «ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!» — magyarul dolgoztak. Faludi Ferenc költeményes maradványait, báró Orczy Lőrincnek, a «nagyságos elmének» költeményes holmiját Révai Miklós bocsátja közre; Mikest is egy lelkes ex-benediktinus, az akkor Szombathelyt tanárkodó Kulcsár István adja ki 1794-ben. Előszavában azt írja az olvasónak, hogy e levelek «bizonyára egy magyarhoz képest méltók az ismételre», különösen történeti tartalmukkal. De gyönyörködtetnek a török világ leírásával és mulatságos példáikkal is. «Gyönyörködhetsz a vidám szívnek és friss elmének barátságos nyájaskodásában és abban a szép s értelmes magyarságban, melylyel a különbféle dolgokat olly kellemetesen kifejezte a szerző, hogy az ő leveleit kiki érdemeseknek tarthatja a kiadásra.» E kiadás révén ismerkedett meg a nemzet először Mikes nevével, alakjával és könyvével. A munka azonban nem teljes tartalmával hatott, a mint Kulcsár képzelte, nem a benne feltároló lelki világ vonzó bájával, gyöngéd szálainak egyszerű és finom szövődékével. A nemzet képzetében egyetlen vonásból rajzolódott ki egész alakja: az utolsó magyar fejedelemnek utolsó «élő emléke, kin bú az

frás.» Mikes, ki száműzött urának szeméit befogja és hamvait őrzi, a honfiúi keserv és honfiúi hűség képviselője lesz, azé a nagy gyászé, melylyel a magyar szív, a nemzet szive évtizedeken át síratta a multat. A levelekben megnyilatkozó lelkenek ezzel a vonásával avatja őt Vörösmartynak] *Mikes búja* 1826-ban, a reformkor szárnybontásának legelső idejében, hazafias költészetünk legnépszerűbb, legszívhezszólóbb alakjai közé. Ő, aki az élet forgását nemes és vidám humorral, legszomorúbb óráiban is áhítatos megnyugvással nézte, a ki minden könnyet letörölni, minden vergődő szívet elcsöndesíteni törekedett. mikor a forradalom után a hazátlanság és bújdosás napjai megint ránk szakadtak, Lévy József költeményével hány magyar szembe szöktetett könnyet, hány magyar szív keservét verte föl! Leveleskönyvét Kulcsár után Toldy Ferenc adta ki újra 1861-ben, mikor láncaink oldozódtak s nemzeti közéletünk újra hajnalani kezdett. Nagy népszerűsége, elterjedése, teljességében való irodalmi méltánylása igazában innen kezdődik.

Mi a leveleskönyv voltaképen? Tartalma nagyon sokszerű. Leírja benne, levelek alakjában, magánélete eseményeit, utazásait és kirándulásait, sátorozásait és vadászatait, szolgálatát és sanyargását, időtöltését és unodalmát. Azután a fejedelemnek és udvarának életét, ünnepi találkozásait a török főemberekkel; egyetmást, a mi fülébe jut, politikai terveikből, a mint a világesemények járása igazgatta; imádott urának végét s a fejedelmi Rákóczi József aldunai expedícióját; a bújdosók csalóka reménykedését és örökös készülődését, egyenetlenkedésöket és egymásután szomorú vesztöket; magára maradását. Tudósít a török birodalomnak külső és belső állapotáról, politikájáról, háborúiról, tárgyalásairól, kormányváltozásairól; jellemzi különösen az új szultánokat és nagyvezéreket, természetesen főképp abból a szempontból, hogy milyen szívvvel vannak a bújdosók és ügyök iránt. Böven ismerteti a nagy muszlim hatalomnak egész polgári, hadi és vallási szervezetét. Elevenen rajzolja meg azt az egész ethnografiai quodlibetet, a melynek közepébe «rakta kenyereket az Úr»: a törökök, görögök, örmények, oláhok életét, természetét, jellemét és szokásait. Érdeklődik a körülötte folyó gazdasági élet viszonyai és módjai iránt s oktatta sokat beszélget különböző termelési ágakról, a szőlő-mívelésről, gyapot-termelésről, selyemhernyótenyésztésről. Közben-közben olvasmányaiból idéz, mesélget sokat és böven: történeti példákat, tanító és tréfás mondákat, borsos és csattanós adomákat; így mondja el Mohammed szultán és Iréne történetét (63), mely részlete Bolyai Farkas és Kisfaludy Károly által költészetünk történetében emlékezetessé lett; egyenes fordítást is szó közbe, mint Silvia és Juliánna moralizáló dialogusát az önszeretetről (99). Mindez állandóan vonatkoztatva az életből vett benyomásaira és erkölcsi reflexióra. A külső világ dolgain kívül tele van a Leveleskönyv egyenest szubjektív részletekkel, belső életének oly egységes és egyirányú hangjok által mégis oly változatos mozzanataival, vallásos és erkölcsi elmélkedésekkel, fohászokkal, emlékeinek és vágyainak, gondolatainak hol sugaras, hol borús játékaival.

A nagy és sokféle anyag a Leveleskönyvben tarkán halmozódik, szeszélyesen

váltakozik, sőt tördelőzik mindvégig. De mindennek ellenére elválaszthatók a leveleknek bizonyos, időrendben egymás után következő csoportjai, melyek tárgy és hang tekintetében mégis mutatnak bizonyos, igaz, hogy laza egységet. E csoportok a következők:

1. A bujdosók megérkezése Törökországba, harmadfél éves bolyongásuk állomásról állomásra, végül megtelepedésük és összeverődésük Rodostóban. Mindez, az új és érdekes benyomások sora, az ifjú fogékonyságnak, lelki mozgékonyaságnak teljes és állandó frissességével, szinte röpke kedvességével és még föl-fölbredő bizalmával van előadva. Mind ennek olyan mértékével, melyet innentől az állandósúlt élet egyformasága, az egymást követő csapások, a politikai körülmények kedvezetlensége hovatovább apasztanak. Mikes sohasem öregszik meg egészen, de itt még az egészen fiatal, a jellemzően fiatal Mikes áll előttünk. Szeme folyton tágra nyitva s az előtte tarkálló képek minden vonására szomjasan figyelve; lelke állandó mozgásban s beszédes ajka örök mosolylyal csúfolja meg sorsát: még a földindulással is tréfál (26), sőt a communió is adomát juttat eszébe (31). Az ifjú, vándor Mikes levelei (1—36).

2. Rodostó és népe, a fejedelem és udvara, az emigránsok és életök módja, a Bercsényi-ház Kőszegi Zsuzsival; e szerelmi történet bájos chiaroscurója, mely egyszerű igénytelenségében meghatóan emelkedik ki a pestisnek rémes, s a bujdosókat tizedelni kezdő halálnak melancholikus hátteréből, befejezését a következő csoportban nyerve. A szabadulásba vetett régi, vékonyka bizalma is foszladozni kezd; a szultán Paszaroviczon megbékélt a császárral, «reménységöket ládába kell zárni». A hitnek vigasztaló erejére mind nagyobb a szüksége, a vallásos gondolatok egyre több tért foglalnak el és sűrűbben jelennek meg. Ügyök sikerében vetett hitének fogyásával szinte arányban és kárpótlásul erősödik hite az Istenben (37—51).

3. A történeti kivonatok, példázatok, adomák lépnek előtérbe s egészen a már említettem erkölcsi párbeszéd fordításáig ezek foglalják el a levelek legnagyobb részét. Az élet mind egyhangúbb, új benyomásokat könyveiben kell keresnie s lelkének föl-föltetsző sugarait ezeken ragyogtatja. Bercsényi halála, Zsuzsinak Lengyelországba távozása és Rákóczi Györgynek, a fejedelem kisebbik fiának látogatása, melyek más-más jellemű, de élénk felindulásba hozzák lelkét, a leveleknek ebbe a csoportjába foglalvák (52—99).

4. A lengyel trónviszály miatt kitört európai háborúskodás hírei s bennök foganó új reményeik, melyek a sors kegyetlen iróniájával érnek véget; a rég várt fegyverzőreje Rákóczi Franciaországba készül, de az Úr örök hazájába inti. Mikes mindenét vesztette, célját az életének, melyet egyesegyedül fejedelmének szentelt. Minden lázongás és kitörés nélkül mélyen és igazán tudja éreztetni a mindenét féltő szív aggodalmát ép úgy, mint a mindenét elvesztettnek fájdalmát. Gyászat csak ez egyetlenegyszer érzi igazán szemben áhítatával s mennyit mond e férfiúi lélek bánatáról az a kicsinynek tetsző vonás, hogy a Rákóczi betegségről, haláláról, végintéz-

kedéséről és temetéséről szóló levelekben (110—115) egy szó sincs azokból a kedveskedésekből, sziveskedő tanácsokból, nyájas kérdezősködésekből «nénjéhez», melyeknek a többi mind oly bővében van. A Leveleskönyvnek komoly, férfias elégiái ezek (100—122).

5. Rákóczi József megérkezése, aldunai hadi vállalata és nyomorúságos pusztulása; Mikes küldetése s egy évig időzése Moldva- és Oláhországban. Az írói művészet és Mikes lelki élete szempontjából egyaránt rendkívül érdekes és becses levelek. Az élmények változatosságától rég elszokott, ötven felé közelgő Mikesben az új benyomások tarka tömege s talán hazájának közelsége, az erdélyi havasok és a Bozza vize, föl-fölbresztik a régi fogékonyságot, frissességet, szemléletességet, míg a boldogtalan Rákóczi Józsefben legteljesebb, legelevenebb és legbeszédesebb jellemképét rajzolja. Ennek a jellemrajznak csak egy mélyen megható vonására utalok: itéleteiben és hangjában a keserűségnek és elnézésnek vetekedésére, melyek mindegyike az atyának, az öreg fejedelemnek Mikes szívében melengetett szent emlékében találja forrását (123—156).

6. A második rodostói élet; melynek sem reménye, sem csalódása nem lehet többé. A bújosok igazán kegyelemkenyérre jutottak s a hányan maradtak, «elférnek egy szilvafa árnyékában». A lekötöttség, kilátástalanság, egyhangúság, megszokottság tárgyakat nem kínálnak Mikes leveleihez; az örökösödési háború már csak hír neki, melyhez reménység nem fűződik; kegyelmi kérvényének visszautasítása sem zavarja fel. Ismét olvasmányai mélyed és önlelkébe. Leveleit a török birodalom bő ismeretével tölti meg s a nyugodt, derűs, szerető öreg szív nyájas hangjait hallatja. Befejezettnek érzi az életét s mély vallásossága mécsének tiszta lángjával világít vissza útjára (157—207).

Ime a Leveleskönyv anyagának s felfogása és hangja fejlődésének vázlata. Ha most mindezt a sokféle tárgyat, irányt és hangot bizonyos egységben kívánnók tekinteni s a munka foglatát röviden határozni meg, talán azt mondhatnók, hogy *hű és gazdag rajza egy vonzó és fogékony lélek félszázados életfolyamának*, a mint a világ folyását, a maga sorsát és olvasmányait gondolataival, vágyaival, érzéseivel tükrözi. Föltárja benne Mikes összes külső és belső élményeit. A dolgok felfogásában és megítélésében ép olyan igaz, sohasem tétovázó, olykor szinte naiv egyenesség, mint a milyen fentartás nélkül való nyíltság és őszinteség gondolat- és érzésvilágának megnyilatkozásaiban. A levélírásról maga két helyen (56. 75) szól. Emitt nem szenvedheti az affektáló leveleket, melyeknek írói, «ha egyébként nyájasok is, reá akarják magukat tartani»; amott azt mondja, hogy «vannak olyanok, a kik leírják, a mit akarnak mondani, de a csak száraz, sótalan és izetlen; némelyek pedig a legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik». Más szóval: magukat adják a levélben, egészen és leplezetlenül. Mikes ilyen leveleket ír. Írja a hosszú egyhangúság és tétlenség napjaiban, melyeket átpipáznak és áthevernek, de a melyek az ő eleven, mozgékony lelkét valamely belső foglalko-

zásra, maga-magával való folytonos számvetésre és ennek följegyezgetésére irányozzák. Semmit sem titkol, semmit sem szépít, nyomorgását és sikertelenségeit, megbánt és helytelen felindulásait s kedvének pajkos szesszenéseit ép oly kevésbé, mint nemzete sorsára és feladataira vonatkozó gondolatait, melyek aligha voltak összhangban bújdosó társainak nézeteivel. Egész lelkét olyan tartaléktalan nyíltsággal fedi fel, a milyennel csak oly bizalmasa előtt nyilatkozhatott, a ki második énje volt. Az, a kivel beszélt, bizonyára nem is a második volt, hanem önmaga.

Minden ellenkező állítás ellenére kétségtelennek tetszik előttem, hogy Mikes vagy naplójegyzeteit alakította át művészi ösztönével s a francia irodalom némely ismert és divatos termékeinek hatása alatt levelekké, vagy már eredetileg ebben a formában készült naplóit írta össze könyvében. Ezek a levelek, amint előttünk állanak, nem készülhettek sem csoportokban egyszerre, sem hosszabb idő múlva, mintegy emlékezésekül, azok után az élmények után, a melyek változatos tartalmukat képezik. Ennek a föltevésnek egyként ellene mondanak ép úgy az előadás jellemének általános lélektani föltételei, mint Mikes egyénisége. A ki ama föltételekről csak némi tájékozottsággal tekinti e levelek nagy részének leíró és elbeszélő módját, habozás nélkül igazat fog adni meggyőződésének, hogy közvetlen benyomásokat, jelen vagy aligmúlt szemléleteket örökítenek meg. A képeknek olyan határozott és aprólékos vonásai, az eseményeknek annyi kis, szinte mellékes mozzanata, az előadásnak az a valóságos elevevénye és jellemző részletezése, a mint mindezekkel a tengeri betegségnek (1), a török császár gallipolij veres hintájának (2), a nagyvezér első fogadásának (7), Mikes drinápolyi és jenikői lakásának (10, 15, 19) szemléletes rajzától s az öreg Bercsényiné arcképétől (22, 24) kezdve lépten-nyomon találkozunk, távolabbi emlékezetből nem eredhetnek többé, minden bizonynyal közvetlenül papírra vetett benyomásokat őriznek. Ide mutat az a körülmény is, hogy épen az ilyen természetű részletek a régebbi levelekben leggyakoribbak és legfrissebbek; nemkülönben ide mutatnak a tárgyi ismétlések, egymástól nem is nagyon távol (6—9, 146—147, 147—148, 103—200). Azután erről a tettetést nem ismerő, egyszerű, naiv lelkű Mikesről, akinek mindig a szíve, az egész szíve van az ajakán, miként lehetne csak elképzelnünk is olyanféle érzelmi mesterkedéseket, hogy már Rákóczi halálának sajnó sebével, életének legmélyebb fájdalmát, utólag írván a megelőző napok történetét, való hűséggel lett volna képes átjátszani a fejedelem betegségének első nyomain támadt aggodalom, a felépülésére gondoló reménykedés s a haláltusája előtt való vergődés és gond (111) érzelmeibe és hangjaiba. Hiszen nincs összes levelei között egy sem, mely épen érzésének meleg és igaz közvetlenségével mélyebben hatna, mint az (110), melyben Rákóczi halálos betegségének legelső jeleiről, még vigasztalást keresve szól, noha isten akaratában meg kellene nyugodnia, ha jó keresztyén volna; «de mikor erősen szeretünk valakit, akkor a látható elfelejteti velünk a láthatatlant.» Ha Mikes igazán az, a kinek ismerjük, úgy az emelkedő felhőknek, a növekedő borulatnak ezek a finom árnyéklatai: az igaz érzés

művészete, nem a számításé. Nem egykori, felújított érzelmeit festegeti, hanem azokból szól, amelyek épen szívét dobogtatják. Nem, a Leveleskönyv nem emlékirat, sem egyfolytában, sem megszakításokkal készült emlékirat, hanem levélformában irt vagy levélformába átalakított napi följegyzéseknek későbbi kiadásra szánt gyűjteménye. Hogy mikor vagy milyen időközökben gyűjtötte, vagy másolta őket könyvébe: alárendelt kérdés.

A munka nem lehet missilis levelek sorozata sem. Ennek a régi s be még mindig nem fejezett irodalomhistóriai kérdésnek történetével és egyes mozzanataival e kis értekezés megszabott keretében nem foglalkozhatom. A vita folyamában Toldy Ferenc óta Mikes leveleinek igazi *levél-volta* ellen összehordott s eléggé ismert bizonyítékokot nem is szükséges ismételnem. De megtoldhatom még olyannal is, mely előttem szinte döntőnek tűnik föl. Mikes nényét, P. E. grófnét, a kivel állítólag levelez, szeretett atyjafiának, kedves beszélgető társának, legbizalmasabb meghittjének mondja és tünteti föl. De az összes levelekben nincs egyetlenegy vonás, melyből rokoni viszonyuk mibenlétére, természetére határozottabban csak következtetni is lehetne. Hiába keresünk egy szót, mely a levelezés kezdeténél korábbi időre vonatkoznék, valamely régi, közös emlékek, akár csak találkozásuk megemlégtését, egy konkrétabb vonatkozást viszonyuk alapjára, keletkezésére, fejlődésére. Elképzelhető-e ez Mikesnél, kinek gyermekemlékei Zágon képével oly melegen élnek s annyiszor fölmerülnek lelkében?! Az első levélben említi, hogy két hónapja, tehát még Franciaországban, kapott nényétől tudósítást; e szerint előbb is leveleztek volna. De a könyv végén meg azt írja Mikes, hogy gallipolii levele az első, melyet nényének írt. Csak leveleskönyvére gondolt a levelezés helyett, mely ha igazi lett volna, ez az ellenmondás lehetetlen. Ez az utolsó levél azonban egy, még erősebb bizonyosságot is szolgáltat. A levelezést egész világosan befejezi, *amen*-nel a végén, a nélkül, hogy a befejezésnek valami okát adná. Igazi levelezés így nem végződhetik: megszakíthatja a halál befejező elmélkedés nélkül, vagy megszakíthatja a levelező elhatározása s akkor meg is mondja az okát. Ez egy munkának, egy gyűjteménynek a befejezése, irodalmi végző. Mikes Zay Zsigmond halála után egyedül marad Rákóczi társai közül; a porta a később összeverődött magyarság bászbugjává, fejévé teszi; hetvenedik esztendejéhez közelít: «a virágból kóró lett» (85). Annak a világnak, amelyhez tartozónak érezte magát, lehullott előtte a függönye. Több mint egy évi vakoskodás után csodálatosképen visszanyerte szemevilágát; de azért csak homályban maradt minden körülötte. Nincs mit látnia, nincs mit várnia, nincs mit megélnie többé. «Annyi hosszas bújdosása után nem kíván más boldogságot, hanem hogy az Úrban haljon meg.» Leszámolt magával és az étellel; följegyezni valója sincsen többé s egy pillantást vetve külső és belső életének tükrére, mely fohászokkal leteszi a tollat.

A Leveleskönyvnek ilyen felfogása vezet legkönnyebben irodalomtörténeti jelentőségének pontos megjelölésére is. Az irodalmak fejlődésének igen nevezetes, korszakos határpontjai azok, melyeken az emberi lélek képe, egy-egy új szellem által,

egy-egy új munkában, igazság, erő, teljesség tekintetében haladást mutat. Egy-egy érzésének, szenvedélyének tisztább felismerése és igazabb kifejezése, egy-egy mélyebb rétegének, talán rejtélyének feltárása, mozgalmainak valóságosabb feltűntetése, egész képének teljesebb, hívebb és elevebb ábrázolása, ahogyan az irodalmak életfolyamában megjelennek: mindezek nemcsak mint kiváló írói szellemek képességének bizonyítékai fontosak, hanem mint a műszellem haladásának emelkedő fokozatai is. Ebből a szempontból oly nagy jelentőségű emléke XVI. századi irodalmunknak a Karádi-féle *Balassi Menyhárt árultatásának* komédiája, minden formátlansága, kezdetlegessége mellett is; azt mondhatjuk, hogy ez a színmű, mely kegyetlen satirájával egy lélek sötét mélységeibe világít, az első igazi jellemrajz költészetünkben. Ezen az uton kell keresnünk Mikes Leveleskönyve irodalomtörténeti fontosságának kulcsát is. Az olasz Carducci *Petrarca sírjánál* című híres tanulmányában írja a következő sorokat: «Petrarca volt az első olasz költő, aki érezte, hogy az egyén lelkének is lehet története, akár az egész emberiségnek; hogy a legjelentéktelenebb eseménynek is megvan a jogosultsága rá, hogy dalban hangozzék tovább, ha az embernek lelkét érinti és szívében viszhangot ébreszt.» Ez a gondolat, majdnem szóról-szóra egyenesen vonatkoztatható Mikesre és a *Törökországi Leveleskönyvre*. Ezt is megilleti bizonyos elsőség irodalmunkban. Az első magyar munka, mely egy emberi lelket, valójának minden elemével, szövedékének világos képével, egyéni sajátosságának eredeti színösszetételében, életének mozgalmas eleveenségében tisztán és teljesen tár föl előttünk. Némileg elődje már a költő Balassi Bálint; de a léleknek az a képe, melyet az ő lirája sugározott, minden szingazdagsága és nagyobb művészi értéke mellett sem látszik olyan, összes vonatkozásaiban befejezetten, hiánytalanul teljesnek, mint Mikesé a levelekben. Ebből a szempontból a Leveleskönyv Petőfi lírai költészetének méltó elődje.

Akármilyen jellemű az így feltűntetett kép, mindenesetre megvan a művészet lélektanában gyökerező művészi varázsa. De Mikes lelkének rajza emberi varázssal is meghódít. Ezek a vonások, Toldy Ferencnek 1861-ben megjelent derék tanulmánya óta, többször, szebben és alaposabban ki vannak fejtve kritikai irodalmunkban s a köztudatba is jobban átmentek és kiteljesedtek, hogysen elég ne lenne egyszerűen és röviden rájuk mutatnom.

A Mikes alakjára jellemző vonások közül talán épen csak «anyajellegök» nem volt eléggé kiemelve, épen az, a mely a valamennyiökből szövődő kép hasonlíthatatlanul vonzó benyomásának fő forrása. Ez Mikes testi épsége, törhetetlen egészsége, mely egész lelki világára és életére is határozó. Hogy Mikes ifjúi fogékonyságát, eleveenségét, ruganyosságát, kedélyének tiszta, folttalan zománcát aggkoráig megőrizte: annak legegyszerűbb magyarázata, hogy testi épségét is megőrizhette. Dicséri jó álmát s ha éber, akkor igazán az, noha nem épen beszédes. Huszonhét éves korától ötvenkilenczig, a Leveleskönyv készültének egész ideje alatt, mindössze csupán kétszer látogatta meg rövid, néhány napos lázas betegség

(76. 154), akkor is csak olyan, hogy a káposztaleves segített rajta. Hajló korában világtalanság fenyegette (193); az is egy jó esztendő mulva, mintegy isten csudájából elmúlt róla. Ez az ép szervezet, melyen nem fogott kór, ragály, nyomorúság, fáradság, időjárás, ez az alapja annak az egészségtől duzzadó lelki szervezetnek, mely dacolt a balsorssal, egy ifjan letört élet minden visszásságával, hazátlansággal, reménytelenséggel, egyedülvalósággal. Ebben gyökerezik csodálatos lelki egyensúlya, mely minden elevevességének, vidám és borús felindulásainak ellenére, nagyobb, merészebb ingásokot sohasem mutat; nem szédíti és ragadja el szerelme, nem kergeti kétségbeesésbe életcéljának szétfoslása, eszményétől való elszakadása, rideg magányossága. Ebből sarjad annyira jellemző naiv, becsületes érzékisége, mely a munkának egyik legelmésebb levelét (83) sugallja, Zsuzsi iránt érzett, különben oly nemes szerelmét is szinezi s könnyen csalja képzeletét kényes dolgokra és borsos tréfákra (49. 55. 58). Ebben érik szeretettel teljes bizalma ép úgy, mint sohasem lankadó érdeklődése a világ és emberek iránt, nemkülönben az az ösztönszerű hajlama, hogy minden élményét addig hámozza, míg valamely megnyugtató, vigasztaló tanulság magját nem találja meg benne.

Sajátságos, hogy ez a csupa egészség, csupa frissesség ember még sem látszik igazán a külső életre teremtve, inkább a belsőre. Nem a tettek, nem is az események hullámain folyik igazán az élete, még csak a külsőre vonatkozó tervelgetésén sem, hanem inkább a gondolatokén és az érzelmekén. Érzelmei, merengései, vágyakozásai sem izzanak a hevesebb vágyig, sem a közügy, sem a maga boldogsága érdekében. A feszülő húrt, midőn sírni vagy ujjongani kezdene, egy tréfaszóval elszakítja. A tétlenségre kárhoytatott bús magyarok között egy tétlen vidám magyar. Az emigráció politikai életében is, a mennyiben ilyenről szólni lehet, egy kissé «a malom alatról» vett csak részt. A tervezgetésekhez, számításokhoz nem sokat értett; nem is igen volt kedve s úgy látszik, szava sem hozzájuk. Tanácsát a fejedelem és fia nem kérték; ő csak hű ragaszkodásával szolgálhatott s becsületesen intézte az udvar dolgait. Csak egyetlen fontos politikai tanácskozásukban való részvételéről tudunk bizonyosan (114), mikor Rákóczi halála után a porta Ibrahim efendivel megkérdeztette a bujdosókat, «ha akarják-e, hogy szegény üdvözült urok nagyobbik fiát Rodostóba hozassa». Minthogy a legtöbb hivatásos politikus előtt, az igazán kiválók kivételével, csak a politikai tehetség és tevékenység jó számításba az emberek megítélésénél; ebben kereshetjük magyarázatát annak a lenéző ízű szónak, mellyel egy, különben kétes hírű diplomata, Bohn vagy Bon, Mikest, ezt az eleven eszű, gazdag és nemes lelkű s oly mozgalmas belső művészi életet élő embert «korlátoltnak» jellemzi.

Igaz, nem volt sem mélyebb, sem egyetemesebb szellem; de ha «korlátokat» keresünk Mikes valójában, akkor jellemzően mindennek előtt azok a korlátok fognak szemünkbe tűnni, melyek a nemes gondolatok és érzelmek területét határolják. Ezeket a korlátokat nem lépte, nem tudta átlépni soha; egész élete a tőlök

határolt területen folyt le. Az volt mindenek fölött, a minek nemzete nézi, mióta csak megismerkedett vele, a minek költőink éneklik: a hűség megtestesülése. Lelkének uralkodó, életének irányító vonása s egyszersmind végzete: magasztos, föláldozó ragaszkodása fejedelméhez és fejedelmének emlékéhez. «Én, a ki egész életemben bujdostam, és végtére tizenhat esztendő koromban a hazámat elhagytam, az bizonyos, hogy a szabadságkeresés akkor az elmémbe nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta», vallja 1727-ben (85) és majdnem hasonló szavakkal újra 1738-ban (175). Jellemzően érdekes, hogy ezt az érzését sohasem magyaráztatja, eredetében és okaiban nem vizsgálhatja, lelkét betöltő uralmában és életére való befolyásában, mint az Úr rendelkezésében megnyugszik; mindebben és mindez által szinte ellenállhatatlan természeti, elemi erőnek érzi és érezteti. E benyomásban érezzük, a játszi enyelgés és nyugodt áhítat színe alatt, a legmélyebb rejtelmet, melyet az emberi lélek titkaiból feltár. Uralkodik egész valóján, a legmeghatóbb önzetlenség képeinek és nyilatkozatainak sorában. Szolgálja urát kilátástalanul, mindig áldozatkészen, olykor nyomorogva s mint magyar büszkesége mondatja vele: sohasem az *adomért*. «A kik bujdosó fejedelmet szolgálnak, hogy lehetne azoknak valamijök?» írja (32). Önérzet, büszkeség, a mint a kéréstől a szükségben is vonakodik; a mint urának rosszkedvű bizalmatlanságára fölindul s azután térden és könnyek között kéri bocsánatát (121); a mint Rákóczi halála után felemelt fővel, néma szenvedéssel dacol környezetének gyanúsításaival (120): nyilatkozott-e valaha nemesebb és vonzóbb módon?

Hazájának szolgálata fejedelme szolgálatába és irodalmi munkásságába olvadt. Hazaszeretete inkább természeti, mint politikai hazaszeretet. Korábban ki-kikel a gonosz, kegyetlen, bosszuálló fejedelmek ellen (32), de inkább erkölcsi és vallásos, mint politikai vonatkozásban és felindulással. A másvilági ítélőszék előtt az ilyen «fejedelem hiába fogja azt allegálni: a ministerim javallották nékem, hogy a bujdosó magyarokat bujdosásokban is üldözzem». Hogy hazája szenved s ő hazájáért szenved: nem emlegeti. Mikor reá gondol, az otthonnak édes, békés emlékei, családjának korán elhagyott köre, nemzetének zavartalan boldogulása: ezeknek a képzeleti melegítik szívet. A forradalom eszmekörére szinte idegenül tekint; lélektani forrásai között nem tud szemet húnyni a kevésbé ideális motívumok előtt sem (135); s mikor kilátástalan törekvéseivel az ő nyugodtabb, józanabb felfogása összeütközésbe jő: szabadon és őszintén hangot ad neki. Még akkor is, ha egy új fölkelés készülődései legédesebb személyes vágyai betelésének káprázatával kecsegtetik. Minden sebe közül a hontalanságé sajgott legtovább. Mily erősen vágyódik haza; mily megindultan köszönti a honából érkező Oltot (142); milyen boldogan látja Erdélynek legalább a köpönyegét s iszik a Bozza vizéből (146)! De Rákóczi József kalandja, mely hazájával kecsegteti, azt vérbe-könnybe borítaná, a siker reménye nélkül. A közérdek ellentétbe kerül lelkében a maga érdekével s ő ép oly nemes belátással, mint magasztos önzetlenséggel halát ad, hogy egy valamire való magyar sem jött közéjük (137),

kiket a porta az ország fölkelésére indított. «A hazám javát és csendességét kell kívánnom, nem a magamét», írja (164). Ime fejedelméhez való hűségének és hazaszeretetének jelleme, az önzetlenség legtisztább ragyogásában.

Reményeiről, vágyairól egymásután mondott le. Le kellett mondania szerelméről is. Ezt a szerelmet, melyet nyolc esztendőn át őrzött szívében, elejétől valami egészséges, érzéki vágy melegíti át, de csak annál jobban megnemesíti a szeretetnek érdeke, talán szeszélye előtt kétszer meghajló, hűtlenségét egy zokszóval nem vádoló, távozásakor tőle könnyel-mosollyal, áldó búcsuval való önzetlenség. «Miért kívánám én azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségén kívül az enyémet is viselje? . . . Végy el engem te szegény, ketten leszünk szegények» (75). Vajjon ha olvasta volna Zsuzsi ezeket a leveleket, árvaságában vagy özvegységében elgondolkodhatott volna rajta, hogy ime mijévé lehetett volna Mikes egy jó asszonynak: megijedt volna-e a kettős szegénységtől és elhagyta volna-e? Hogy a szerető ragaszkodásnak, a magával nem törődő odaadásnak, a nyájas gondoskodásnak, az élet mézének milyen mértéke lakott Mikesben: valamennyi levele tanúsítja. De nem volt senkije, akit körülölelhetett, dédelgethetett volna vele, egy szív, amely kitartott volna mellette és szeretettel kísérte volna útját. Ő tele volt ezekkel a tárgyat kereső érzelmekkel, visszatarthatatlanul csordultak ki szívéből, képzeletében teremtett egy élettársat magának és elárasztotta vele. Ez az önmagára sohasem gondoló jóság, szíves szolgálat, ember-séges segítség, a mivel bujdosó társai iránt is mindig kész, noha épen nem vak ama visszásságok és gyarlóságok irányában, egyenetlenség, irigység, gyanakodás, melyek az emigrációk rendes átkai s a melyektől a rodostói telep sem maradhatott ment, még akkor sem, mikor már egy szilvafa árnyéka alá szorúlt (116. 162.). Inkább csak sóhajt fölöttük, az elmúlhatatlan emberi gyarlóságon, mintsem hogy feddené őket, még kamarájának siket falai közt is.

Kedvezetlen itéletmondásaiból emberszerető lelke ritkán felejt ki a «mentő körülményeket», általán ép oly tartózkodó bennök, mint a milyen föltétlen és rendületlen hittel van az isteni igazsághoz, bölcsességhez és jósághoz. Lelkét teljesen megnyitja neki, de sem titkain nem töpreng, sem el nem fogúlt a vallásos babonában (65. 95.). Ebben a mély, odaadó, tiszta megnyugvást kereső vallásos érzésben talán kereshetjük bizonyos nyomát annak a Fénérontól is pártolt quietizmusnak, mely XIV. Lajos Franciaországában a szellemeket annyira megmozgatta s oly heves viták tárgya volt: a lélek, semmi által nem zavarható szemlélődéssel, minden vágytól és céltől menten merül Istennek szeretetébe. A muszlim fatalizmus tanításai és példái is erősíthették ezeket a régi benyomásokat. Mikesnek, hűsége és honvágya mellett, ez az isteni félelme, bizodalma az Úr bölcsességében és megadása akarataiban: legjellemzőbb indítéka. Nem akkor kapaszkodik hozzá, mikor más menedéke nincs; üdítő, a vágyak és keservek szomját oltó forrása folyton buzog szívéből. Hangja attól kezdve, hogy Leveleskönyvének legelső istenes sóhajtása kitör belőle (4), folyvást erősödik és szélesedik; mikor fejedelmét elveszti; mikor a feltámadásu-

kat illető vékonyka reménye is szertefoszlik; mikor a szép királyné kegyetlen határozatából meg kell értenie, hogy «ex Turcia nulla redemptio»: uralkodóvá lesz egész belső világában. Csak természetes fejlődés az, a mit feltüntet, az élet föltetelezte átmenet; lényegére nézve a fiatal meg az agg Mikes között nemcsak ellentétet, de még nagyobb változást sem láthatunk. Az ifjú vallásos érzése is komoly már s nem zordon az öregé sem. A fejlődés mozzanataira mindössze annyit jegyezhetünk meg, hogy kezdetben még cseng benne az istenben vetett bizalom, ki jóra fordíthatja sorsukat, míg utóbb már csak az áhítatos megadás hangzik bölcsességében, ki hátralevő napjainak minden élni való kenyerét Rodostóban rakta le számára. Ez a keleti kép, mellyel keresztyén megnyugvását legszívesebben példázza, már Törökországba érkezésük évében, Drinápolyban írt leveleiben (7. 16) előfordul s azóta mindvégig igen sokszor. A vele kifejezett gondolatoknak és érzéseknek harmóniája mind sűrűbben zendül föl s egyre erősebben hallszik; a korábban belevegyülő könnyed trillák és futamok ritkulnak; s befejezésül egy, szent egyszerűségében mélyen megindító akkorddal végződik.

Az isteni félelemnek ilyen határozó uralkodása a lelken, ennek valamennyi megnyilatkozásában ilyen jellemző sugallata: magában nem új jelenség irodalmunkban. XVI. századbeli, protestáns kori íróinknak legnagyobb részét jellemzi. De szinte és hangra, az életfelfogás alakítására nézve Mikesnél mennyire másnak mutatkozik! A léleknek nem zordon kétségeit, sötét rémeit, bűntudatát veri föl, hanem inkább nyugalmit hozza ajándékkul és szent derűjét őrzi. És meg is őrzi. A próféták rettentő képzelgéseinek és harsány páthosának semmi nyoma; inkább a gyermekkedély tiszta vidámságával humora lopózik be egyideig még azokba a formákba is, melyekbe, a «nagy cselédes-gazda» bölcsességére bízván magát, vallásos érzelmét önti. «Isten rendelése után kell járnunk, és azon nem sétálni kell, hanem futni; mert az isten azt szereti, hogy fussunk az ő akaratján, ne csak jó kedvvel, hanem örömmel» (12). Hogy erkölcsi felfogását, életnézetét milyenné táplálta, hogyan fejlesztette ez a vallásossága: bizonyára minden olvasója a szívbéli meghatottság mosolyával könnyen megfelel reá. De hadd idézzek erre nézve mégis néhány jelentéktelennek látszó sort, mely azonban előttem rendkívül jellemzőnek tűnik föl. Nénje állítólag bort küld neki s Mikes a köszönő levélben (104) ezeket írja: «A mértékletes ital segíti a mi édes egészségünket. Azt tartják, hogy egy ebéd felett négyszer innya elég: az elsőt minmagunkért; a másodikat jóakaróinkért; a harmadikát a vígasságért; és a negyedikét az ellenségünkért. Eztet nem tartják a mi édes tündér hazánkban.» Jókedve, az életnek egészséges szeretete, a hálának folytonos buzgása, a megbocsátás szelíd készsége, egész keresztyén emberszeretete benne van ebben a lelkéből fakadt, vagy legalább annyira a lelkéhez szólott mondásban. Gondolatai számtalan helyen, hangja végesvégig bizonyosságot tesznek róla, hogy szinte boldogan érzi, hogy van benne valami, amivel a sors nem bír: jósága és kedélye. Tele van hálával ura iránt, képzeletbeli nénjének gyöngédsége iránt, a vendéglátó törökök iránt, de

mindenek fölött menyeyi atyja iránt, «kinek gondviselése mindenkor vele volt» (207). Legsanyarúbb napjaiban sem képes a végzet megtörni; a csapásokat hitével és humorával, a bizalmatlanságot és idegenséget becsületességével és szeretetreméltóságával győzi le, s a kis örömeket is élvezi szerény életkedvével. Egy nagy politikai hírt, az ausztriai ház férfiágon kihaltának hírével ezzel a fölkiáltással veszi: «Micsoda szép állapot élni; mert ha meghaltunk volna, nem éltünk volna meg ilyen nagy dolgot!» (159). Fürge, jóságos leleményével mindennek megtalálja derűs, vagy legalább megnyugtató oldalát. Még utolsó reményének meghiúsultát is, hogy hazai földben pihenhet, tréfás iróniával magyarázza a maga javára és elhumorizálja: «Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztetésünket, mivel ott az élet fogatkoztatására több ok vagyon» (165). Enyelgő humora beragyogja egész világát s ha el-elborúl is, különösen egy-egy bujdosó társának halálakor, a keserűségtől távol marad. Az őszi ködök még elhagyatott agg korában is könnyen föl szakadoznak lelkéről s a rét virágai enyhén mosolyognak felénk a napszállat árnyékában.

Ilyen eredeti és szeretetreméltó lélek az, a mely a *Leveleskönyvben* megrajzoló-dik előttünk, még pedig a maga igaz és vonzó teljességében. Ez tartalmi újsága s kedveltségének fő forrása. A ki megismerkedik vele, mintha bizalmas, nemes és jókedvű barátot nyerne benne, a kinek nincsen titka előttünk s minden gondja, hogy a mi szívünkön is könnyítsen. És minthogy ez a lélek a neki legmegfelelőbb nyelvi alakban fejeződik ki: stiltörténeti fontosságát is voltaképp ez magyarázza. Ha mindazoknak a vonásoknak, melyekkel Mikes előadásamódja jeleskedik és amelyeknek újságával meglep, közös gyökerét keressük s egy mindent összefoglaló tételben kívánjuk megjelölni őket: azt mondhatjuk, hogy a *Törökországi Leveleskönyv* prózája az első, minden ízében, igazán *egyéni próza* irodalmunkban. Az egyéni léleknek első teljes képe az egyéni előadásmódnak első eredetiségében jelenik meg.

A francia példák, emlékiratok, levelek, költői enyelgések, megtanították, vagy inkább felbátorították olyan pszichológiai jellemű hatásokra, melyekre korábbi irodalmi kísérleteink alig gondoltak. A maga sajátos valója, eredetisége pedig könnyen és természetesen vezette e hatások módjára és eszközeire, mert hiszen a milyen volt, magát épen ezek által és ezekben fejezhette ki leghívebben. Sokféle tárgyainak mindegyike egyéniségébe olvadva, az ettől nyert eredeti színben és hanggal jelenik meg. A régi magyar történeti stílnak deákos, mesterséges, általán hideg körmondatai felbomlanak, kemény sentenciái megenyhülnek; a mit elmond a világnak és a maga körének történetéből, a népek hagyományaiából, a saját élményeiből: könnyedén, a beszélgető hang kedvességével, a szemlélet és szemléltető kedv elevenségével teszi. Természetességét egy művészi lélek ösztönszerű finomsága teszi kedvessé s szerkesztő, kikerekítő, kiélező képessége hatásossá; ép e tulajdonságai által szinte szembe kerül azokkal az elbeszélő elődeivel, a kik még deákosok sem voltak, csak képzetlenül és nyersen természetesek. Vallásos eszmék hangoztatásában és kifejezésében is

merőben új. A polemikusok és predikátorok vagy csatázók, szenvedélyesek, csufondárosok, vagy szárazak, okoskodók, követelők. Nála az érzésre és éreztetésre esik a súly, a szeretetre és megnyugvásra. Gondolatai mindig szívén mennek keresztül s a nyelvnek rideg erélyét gyöngéd melegsége, szinte bája váltja föl. Valósággal minden ízében újnak, szokatlannak, eredetinek tetszik ez a beszéd, mely egyszerre oktat és mulattat, magához von és fölemel, megindít és megnyugtat, meglep és elandalít, borong és tréfál. Gondolatokat, képeket, alakokat, mindent csak magából merít, abból, a mit igazán magáévá tett; előadásának minden vonása, fordulata, kifejezése egyenest lelkébe világít; s e színjátékban voltaképp az egymásra utaló színeknek milyen harmóniája játszik. Hangjának pathetikusabb emelkedését mindig valamely elegikus vonás mérsékli; jókedvének szilajabb áradását humoros melankholia. «A nagy vigasságban csak sóhajtunk, s olyan jó kedvünk van, hogy majd meghalunk bűnkben» (57).

A vers nem volt kenyere. A leveleskönyv első felében, Rákóczi haláláig, szívesen sző írásaiba rímes sorokat, nagyobbára gnómákat, a szóban forgó dolgok erkölcsi vagy életbölcseleti tanulságait, a keleti mesegyűjtemények módjára, talán ép ezek hatása alatt, mint a hogyan Rozsnyai Dávid *Horologium Turcicumában* is találjuk. Mindössze két ilyen helye érdemel némi figyelmet, az a kettő, melyet Thaly Kálmán is közölt *Adalékai*-ban. Az egyik (42) egy hosszú, értéktelen leíró versnek végsorai-ban egy meleg és egyszerűségében megillető vallásos fohászkodás. A másik, mely Bercsényi halála alkalmából készült (64), Dante egy megrázó sorának visszhangja egy naiv lélek merengésében. Alakilag azonban mindez darabos, hangtalan, erőltetett. A ritmus kötelékei közt nehezen, szinte esetlenül mozog.

Mennyire más prózájának folyamata és hangja! Mint a napsütötte szökökút vize, oly könnyen, frissen, csillogóan és szabadon s egyszersmind oly tetszetős szabotossággal ömlik és szökell. Még pedig minél inkább magát adja, minél kevésbbé ragaszkodik ismertetett olvasmányainak szavaihoz vagy elbeszélő módjaihoz: annál elevebben és jellemzőbben. Szerkezetei kerekék mesterkedés nélkül, jól és világosan tagoltak számitgatás nélkül, változatosak darabosság és egyenetlenség nélkül. A terjedelmesebb mondatok rövidebbekkel váltakoznak, a bonyolultabbak egyszerűekkel, kérdésekkel, tételekkel, felkiáltásokkal. Szinte szórja az elmés fordulatokat, találó képeket, hatásos alakzatokat, népies mondásokat, élces gondolatjátékokat, minden igény és keresettség nélkül, lelkének legtermészetesebb és legmegfelelőbb megnyilatkozása-ként. Ahol színben legtarkább, ott is érezzük a tónus egységét; ahol hangban legváltozatosabb, ott is a harmóniáját. Különös kedve telik tréfás túlzásokban; a talá-lós mesék formáiban; a szentenciózus és tréfás, röpke beszéd vegyítésében; a látszatos ellentétekben s általán a paradox vonatkoztatásokban. Mikes minden egyes lapja bizonyosságot tesz róla, hogy a képeknek, hasonlatoknak milyen bővében van és mikor mégis azt látjuk, hogy a *kenyérrakások* példázatahoz hányszor tér ismételve vissza az egész munkában: méltán elfogódó szívvel érezhetjük, hogy milyen állan-dóan és súlyosan nyomta lelkét épen az a gondolat, a hontalanságé, mely képzele-

tét újra meg újra ehhez a keleti képhez vezette. Honvágyában élt hazájának emléke s ennek az emlékek ránk nézve legértékesebb mozzanata: nyelve. Az ő híres «székely» nyelve, melyet a hangzásig terjedő eredetiségében, gyökerességében, gazdagságában, tisztaságában őrzött meg. Megőrizte félszázadon keresztül a nélkül, hogy hallotta volna, körüle idegen nyelvek zsongásában, idegen olvasmányok állandó benyomása alatt, más magyar szójárások elmosó hatásában. Ez a nyelv, mely alakjaiban és anyagában szűzen maradt, éles ellentétben tűnik föl az akkortájt itthon lábrakapott irodalmi deákos keverék-nyelvvel. Mikes nyelvérzéke ép olyan tisztán maradt, mint egész lelke.

Ennek a léleknek képét tárja föl előttünk újra ez a diszes könyv. Mikesnek, aki életében csupa egyszerűség, szerénység és igénytelenség volt s leveleit olykor, asztal híján, egy-egy rozzant széken írta: vajjon kedvére lenne-e, hogy ily fényes öltözetben kell megjelennie? De hiszen Rákóczi Ferencnek, annak a fejedelemnek ünnepére, szinte kíséretében jön, akinek díszje és dicsősége volt az ő hú lelkének minden gondolata. Ha az ő kedvéért huszonkét esztendeig zúgolódás nélkül hordta a francia köntöst: ma, egy régi átkot megtörő diadalünnepén, az ő kíséretében talán szivesebben fogja viselni a magyar díszet.

MIKES TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI
NYELVI SZEMPONTBÓL

Irta

SZILY KÁLMÁN.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

F

1911

TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK nyelvével még nem igen foglalkozott senki behatóan. Sokan méltatták Mikest, mint író, mint stílistát, mint a magyar prózának egy új műalakkal gazdagítóját s mint a könyvedség, a bájos előadás első úttörőjét; mondtak egyet és más nyelvéről is, de leginkább csak az æsthetika, nem pedig a nyelvi sajátságok, még kevésbé a nyelvtörténet szempontjából.

Mikes tizenhat éves korában jött ki Erdélyből, «az édes tündérhazából», s oda többé soha nem tér vissza. Ezentúl magyarországiak között él, tőlük hallja a magyar szót, székely beszéd, székely kiejtés csak elvétve hangzik már körülötte. De azért a magyarországiak beszéde alig van hatással az övére. Élte fogytáig hű marad a Háromszékről magával hozott édes anyanyelvhez. Levelei valódi nyelvemlékek: a háromszéki úri társaság beszédének kétszáz éves emlékei.

Noha szóincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösié, akár Faludié, kik közé az ő kora esik, mégis érdekes és tanulságos, nemcsak nyelvjárási sajátságai, hanem sokféle régiességei miatt is. Mikes levelei őriztek meg számunkra nem egy különös értelem-árnyalatot s nem egy feltűnő szöveget, mely eddigelé csakis itt mutatható ki. A mai olvasó, ha nyelvünk történetével nem foglalkozott, gyakran már nem érti meg tisztán, hogy voltaképen mit is akar Mikes mondani, nem ritkán pedig félreérti.

A Törökországi Levelek már öt teljes kiadást értek, de eddigelé egyikökhöz sem csatoltak még olyan szómagyarozót, mely a nehezebben érthető magyar szókra és kifejezésekre nyelvtörténeti fölvilágosítással szolgált volna.

Az itt következő kisdud szótár csupán ennek a gyakorlati követelménynek kíván megfelelni. A címszó után jövő szám vagy számok Mikes azon leveleinek (ha nem is valamennyinek) számát jelentik, melyekben az illető címszó előfordul. Ezen kívül

mindössze két rövidítéssel élünk. NySz. jelenti a *Nyelvtörténeti Szótárt*, MTsz. pedig a *Magyar Tájszótárt*.

* * *

- A** az helyett (13): «egyik *a*, hogy a császár a feleségit igen szereti; másik *a*, hogy magát is igen kedveli». Ugyanott *az való* helyett «a való». — (14): «E csak komédia»; «a bizonyos» stb. stb.
- Adom** mint főnév (22): «Egy erdélyi nemes emberről nem lehet nagyobb gyalázatot mondani, mint azt, hogy az *adomért* szolgál»; (34): «az erdélyi vér nem az adomért szolgál, hanem a becsületért».
- Áer** (1), (184) stb. latinul a. m. levegő. Tiszántúl még ma is hallani a néptől. A MTsz.-ban nincs meg.
- Ágyúörgés** (135); «Ágyúörgések közt». A NySz.-ből kimaradt.
- Alatt** (43) és (192): «se fent, se *alatt*». Ma: *alant*.
- Alá való** (91): «az Isten... micsoda alávaló eszközökkel munkálódik». Jelentése: «egyszerű, közönséges».
- Állapot** (9): «Legkisebb *állapotért* is postán küldöttek Konstaninápolyba»; (17): «semmi olyan *állapot* nem történt». Itt «dolog» a jelentése.
- A nyiron** (33). Érthetetlen; talán tollhiba «a bizony» helyett.
- Asztali bor** (104). A NySz. csak innen idézi.
- Azon kéri** (117). Ma: «arra kéri».
- Aztot**, (2), (10), (27) stb. gyakran előforduló pleonasztikus alak.
- Ban, ben** nagyon gyakran *ba, be* helyett. Völgyben (1); Ásiában, kezetskékben (2); «török vendégségben nem megyek» (3); nagy pompával jött bé a városban (5) stb. stb.
- Bánadalom** (104): «bánadalommal bánom». Egyedül ő nála. Vö. NySz.
- Baráti** (82) a. m. szerzetesi.
- Barátos** (101): «Barátosok lévén egymáshoz». Értelme: «jó barátságban lévén egymással».
- Béáll** (154), (155): «a tél jól béállott». A NySz.-ből kimaradt.
- Becsap** (27). A NySz.-ből kimaradt.
- Béka-só** (82) a. m. *kova*. A NySz. csak innen idézi.
- Belé izeledik** (79). A NySz. csak innen idézi.
- Ben böl** helyett (26): «Nekünk is jutott benne».
- Benne** (76): «Mit nyertem benne?» Ma: *vele*.
- Berakosodik** (19) a. m. *berakodik*. A NySz. csakis innen idézi.
- Bibelődés** (37). A NySz. csak innen idézi.
- Csákó** (184) «csákosüveg csákó nélkül». A. m. a csákó fityegője.
- Császármadár** (136). Tréfásan «császár katonája» helyett.
- Cseléd** (68), (108): a. m. *család*.
- Csík.** (22): «Nyernek is rajta, mint Birtok a csíkben», de (28) és (124) *csíkban*.
- Czifra** (104): «négy után tegyen három czifrát». A. m. *nulla, zérus*.
- Czinterem** (43) és (198). A. m. «temető». A latin *coemeterium* népetymológiás elcsavarása. Erdélyben ma is mondják.
- Czirókál** (75). A NySz.-ből kimaradt.
- Desót** (201). A. m. *söt*. Nála legtöbbnyire így. A NySz.-ből kimaradt.
- Disznóhal** (30): *delphin*.
- Dőlénkez** (26): «A tálak is kezdenek táncolni, mi is is *dőlénkezünk*».
- Egérzsörű** (127). A NySz.-ből kimaradt.
- Egyarányosú** (30), (127): egyenlő, egyforma. A népnyelvén, különösen Székelyföldön ma is élő szó. Alkalmassint az *egyarányosú*-ból van egyberántva. Vö. *egyidősű*.
- Egyenkét** (8). Régijs; *egyenként* helyett. Ugyan így *lassankét* (66).
- Egyepetye.** (1), (6), (57): Annyi mint: *étvágy*. A latin «appetitus»-ból elrontott szó.
- Egy idősű** (97): egyidősű volt vele A. m. «egykorú». — A NySz.-ből kimaradt.
- Egyik** (3): «Ez is jóvalotta egyik a császárnak». Ma sokkal pongyolábban így mondanók: «ez is egyike volt azoknak, a kik javasolták».
- Egyszer** (36): «ezeret vonnak ki egyszer a halászok»; (129): «a török gyakorta eszik, de keveset *egyszer*». Ma: *egyszerre*. Ez utóbbi még nincs meg a NySz.-ban.
- Egyszersmind** (3), (8) stb. a. m. *egyszerre, egyidejűleg*. (Vö. «az isten nem egyszersmind teremtette a világot, hanem hat napon». NySz.)
- Ejtél** (38), (84). Megivott tizenkét ejtelnyit belőle. Ürmérték: a veder nyolczad része. Az erdélyi szász «ächtel».
- Elbővül** (60): Idővel nálunk is elbővülne. A. m. elszaporodik.
- Elég a** (1), (2) stb. Annyi mint a mai: *elég az hozzá*, «genug an dem».
- Elégséges** (91): «elégségesek a császárral»; a. m. «meg vannak vele elégedve». Vö. NySz.
- Elfogyaszt** (80). Eddig ez az első adat erre az alakra. NySz.-ban nincs meg. A régi nyelvben: *elfogyat*.
- Elhinni magát** (71): elbízni magát. Vö. NySz., MTsz.
- Elig:** *alig* helyett (3), (15) és (60): «Igen apró, hogy elig látja az ember».
- Elítél** (4), (5) stb. a. m. a mai *megítél*. Ma «verurtheilen», a régienél: «beurtheilen».
- Ellépdegel** (24). A NySz. csakis innen idézi.

- Elmējű** (46): «Meg szabadított az elmējű inségből». Iráshiba *elméji* = *elmei* helyett.
- Elmulat** (9), (33): «semmit nem mulatunk el abban». A. m. a mai *elmulaszt.* (Vö. NySz.). — Azonban már ily értelemben is: «*elmulatja* kéd magát» (21).
- Elosont** (82) a. m. *eloson.* A NySz. csak innen ismeri.
- Előtte való** (13): «Csak olyan sorsa lesz még, mint az előtte valójának». Ma: *előd.* — Ugyanígy *utánna való* (79). Ma: *utód.*
- Elpecsétel** (130), (145): «mindenit elpecsételtek». Ebben a jelentésben a NySz. nem ismeri.
- Elrop** (24): «Az a két becsületes személy elropnak az asszonyokért is». Hiba *elropná* helyett. Vö. NySz.
- Elsárgódik** (72): a. m. *elsárgul.*
- Elszéggyenedik** (92). A NySz.-ből kimaradt.
- Elvakarodik** (4): a. m. *eltakarodik, elkotródik.* (Székelyföld, MTSz.)
- El van** (112): «noha alig volt el». A NySz.-ből kimaradt.
- Elvétet** (39). A NySz.-ből kimaradt.
- Elvon** (9): «elvonták volna a menyasszony tánczát». Ma: «elhúzták volna».
- Ésmét** (11). A. m. *ismét.*
- Észe** (9), (66) stb. a. m. *össze.* Érdekes annyiban, hogy a *v* már Mikesnél kiesett a régi «*ösze* = *eszve*»-ből.
- Étt** (111) és (136) *evett* helyett. Székelyes.
- Éveg** (6) a. m. *üveg.* Ma is mondják a székelyek.
- Fatáblás** (10): «fatáblás ablak». A NySz. csakis innen idézi.
- Fazakas** (7) «Fazekas» helyett. Vö. MTSz. Székelyes.
- Fejdelem.** Mindig így, noha a régi nyelvben is a «fejdelem» volt szokásos. A NySz.-ban egy adat sincs a «fejdelem»-re.
- Felad rajta** (140) a. m. *kiad, túl ad rajta.* Vö. NySz.
- Félben rúg** (178): «az engedelmességet félben rúgják». A. m. «*farba rúg.*» A NySz.-ből kimaradt.
- Felbódul** (151): «*felbódult* állapot». Vö. NySz. Székelyes.
- Felépül** (42): «Itt a kadia csakhamar *felépül*, noha sok pénzen veszi». A. m. *meggazdagszik.* A NySz.-ből kimaradt.
- Felesen** (42): «A török lakos itt *felesen* vagyon». A. m. «nagy számmal, többségben». — Ugyanígy *legfelesebb* (80).
- Feljár** (17): « Azt a szép cánálist már ked *feljárta* »; (57): «Gyalog járta fel a thébai pusztát». Ma: *bejárta.*
- Felkalánóz** (108): A. m. *felkanalaz.* A NySz.-ből kimaradt.
- Felkendőz** (84): «felkendőzik sárral magokat». A. m. *beken.* Csakis ő nála.
- Felkenet** (85). A NySz.-ből mind ez, mind a *felken* kimaradt.
- Felkeresztez** (80): «keresztet varrat föl a ruhájára». A NySz.-ből kimaradt.
- Fölkever** (164). A NySz.-ből kimaradt.
- Fellobbaszt** (41). «Ujontában fellobbasztom azt az édes haragot». A. m. *fellobbant.* Csakis ő nála. Vö. NySz.
- Felment** (13): «Micsoda felment volt»: (mészárosból nagyvezér lett), parvenu. Egy szótárban sincs.
- Felró** (62): «felróván attyafait . . . haza iromtat». A NySz. e helyet «följegyez»-zel magyarázza, holott kétségtelenül «bejár, végig jár» a jelentése. Vö. «rója az útczát».
- Felszámlál** (10): «Éppen ma, ha jól *felszámlálom*, egy hónapja».
- Felszokotál** (104). A. m. *összeszámít.* Vö. MTSz. Oláh eredetű szó.
- Felteker** (51): «Az órás megcsinálván az órát, aztat feltekeri». A. m. *felbúz.*
- Féltő irigység** (99) a. m. *féltékenység.*
- Felvarrat** (80). A NySz. csak innen idézi.
- Feredő** (189). A. m. *fürdő*; (84): megferedni. Székelyes.
- Fogyaszt** (165). Első adat e szóra. A NySz.-ből kimaradt. Vö. *c/fogyaszt.*
- Fokház** (15). «Fokháznak pedig azért hívom, mert az ablakon ki nem nézhetnék, ha csak lajtorjára nem másznék». A mai *fogház* is *fokház*-ból keletkezett. Vö. Nyelvőr, 17: 510.
- Földi** (27): «Bár a mi földink azon volnának». Ma: *földieink.*
- Főpolgármester** (68) a. m. *consul* a rómaiaknál.
- Fővebb** (183), (185): Legfővebb a szent Sophia temploma. A. m. *legfőbb.*
- Franczia.** Ma nemzet neve; a régi nyelvben s néha még Mikesnél is országnév: (33); Francziában való létünkör (39); Francziában az igen szokás (40), (80); Bécsből Francziába ment (82).
- Fűző** (85): «a kórót nem szokták a fűző mellé tenni». A NySz. csak innen ismeri ezt az értelmét.
- Garázda** (37): «garázdát indítani». A régi nyelvben főnév is: «veszekedés» értelemben.
- Gyenge** (82): «szép gyenge munka» a. m. szép finom munka. Faludinál is «tűbeli gyenge munka». Vö. NySz.
- Gyökeret vet** (105): «gyökeret kezd vetni Oloszországban». A régi nyelvben is szokottabb volt: «gyökeret *verni*». Vö. NySz.
- Gyúkhús** (71). A. m. *tyúkhús.* Vö. MTSz.
- Hab** (1) a mai «hullám» helyett.
- Hajdu** (7), (36): «mi mind hajduk vagyunk», vagyis *gyalog katonák, gyalogosok.*
- Hálá** (1), (39) stb. Régies és a közbeszédben még ma is gyakran hallható alak, a mostani *hála* helyett.
- Halmaz** (64): «Halmazva megtöltik magokat». A NySz. csak a XVIII. század második feléből ismeri.
- Hanem csak** (4), e helyett: «ha csak nem . . . .» Ugyanígy (150): «*hanem* mikor eszem», e helyett: «csak mikor eszem».

Harcz (203) «csata» helyett: «megnyert harc».

Hártyika (190), (193): a. m. *hártyácska*.

Haszonvitel (80): «Minden haszonvitel nélkül». Voltaképpen *haszon-végbevitel* helyett. A NySz., a Kulcsárkiadás nyomán, a *haszonvitel* alá sorozza.

Ház (10): «a házamat egy cseréptáiban levő kevés szén melegíti». Itt a. m. szoba. (Vö. MTsz.) Ugyanígy *íróház* (121) a. m. író-szoba.

Házi eszköz (19) a. m. a mai *bútor*.

Házastüzes (37). «Mi itt derék házastüzes emberek vagyunk». Ma: *báztüzes*.

Helyekben (60): «írjunk tizenkettőt *helyekben*», a. m. *belyettők*.

Helyettek (36): «másként gondolkodnám, ha helyettek volnék». A. m. *belyőkben*.

Herdiburdi (127): «szeleburdi».

Hez re helyett (53): «a melyhez oly érdemesnek tette magát».

Hihetlenség (96). Itt a. m. «ungläubigkeit», ma: «ungläublichkeit».

Hijával (86) és (99): «De a héjával!» Jelentése a. m. «hiában».

Hiszem (29): «hiszem szégyenlem én azt». Ma: *biszen*.

Hítágazat (181), (188). A NySz.-ből kimaradt.

Hivutt (136) a. m. *bivott*. Székelyes.

Hivatalos (175): «nagy tisztségekre vannak hivatalosok», vagyis: vannak *bivatva*.

Hostát (106): külváros. Kolozsvárott ma is mondják.

Hurut (49): A régi nyelvben, s a Szélelyföldön még ma is, nemcsak főnév, hanem ige is. A. m. *kőbög*.

Idején (99): «ilyen idején sétálsz kertedben» a. m. *korán*.

Igen jó reggel (25). Ma: igen *jókor* reggel.

Igeragozás a) jobban szeretem itt lenni (1); jobban szereti vezérné lenni) 5); vigasságról beszélni igen szereti (22); oda jár a hova szereti (33); jobban szeretem Zsuzsival nevetni (71) stb. — Erdélyiesség.

b) *Tárgyas tárgyatlan helyett*: a melyet itt *adták* meg (3); a melyet az ember örömet megírná a feleségének (27); a kit férjhez *adta* (41); a melyet a borbélyok rosszra magyarázzák (64); a melyeket csak a halál veszi el tőlök (75); a melyet egy hordó káposztalév sem gyógyíthatja meg (76); a kit is az Úr Jézus állítsa jobb keze felől (146); az ifjakat, a kiket az udvarban nevelik (174); a melyet bé nem varrják se fent, se alatt (192) stb. stb.

c) *szeretnök* (23); *megvizsgálnök*, *meglátnök* (27); *akarnök*, *ugorhatnök*, *viselnök* (44); *szégyenlenök* (57) stb. stb. — Ma már ez az alak is leginkább csak Erdélyben szokásos.

d) *viszen* (27), (41); *leszen* (28); *megyen* (28); *tészen* (61); *veszen* (194).

e) még nem szállott *vala* le, egy tatár hám egy szép lovat küld (1); látogatására mene; oly kevés idő alatt nem lehetnek tatárokká; a szállásra menék

stb. stb. — Ma már ez az alak is leginkább csak Erdélyben szokásos.

f) *voltanak* (1); *mentenek* (5); *ültének* (17); *szállottanak* (19); *bírkóztanak* (25); *jöttek* (27) stb. stb.

g) *kimélleni* (4); *kinyitani* (15); *becsülleni* (34); *prédikállani* (80), (86); *megnyitani* (180) stb.

h) *had* szerzetesek *lének* (71); *kalvánista* püspököket *tén* (86).

Illeni (79): «Mikor kell illeni a husvétot». A. m. *ülmi*.

Innya (38), (84), (104), (150) stb. Az *iszik* régies és sok helyütt ma is népies infinitivusa.

Iromtat (54) és (62). «A bizonyos, hogy a mit elrendeltek felőlünk, a szerént kell iromtatnunk». Ma: *iramlik*.

Ivutt (84): *ivott*. Székelyes.

Jó mag (149). Erdélyben a. m. jó madár, gazfi. Vö. MTsz.

Jovall (3), (4) stb.: *javasol*.

Jovunk (87) a. m. *javunk*.

Kacsiba (3): «jöttünk kacsiba lovakon». Háromszéken a. m. «görbe, horgas». (MTsz.)

Kamaraszék. A régi magyarban árnyékszékét is jelentett s a NySz. a Mikes (32) levelében előforduló kamaraszékét is így értelmezi, holott itt nyilvánvaló, hogy «kammergericht» értendő rajta.

Kávéház (136). Eddigi tudomásunk szerint korábban nem fordul elő. Előbb: *kávészáz*.

Kéd. Ez a népies megtisztelő megszólítás *ked*, *kéd*, *kied*, *kejed*, *kejéd* stb. csak Mikesnél fordul elő *kéd* alakban.

Kelletik «kell» helyett (1), (4), (5), (11) stb. stb.

Kérdek (86): «azt kérdek». Nyilván tollhiba «azt kérded» helyett.

Kérdést tesz tőle (84). A «kérdést tesz hozzá» és «kérdez tőle» egybekeverése.

Keresztény (13), (20), (23) stb. eleinte kivétel nélkül így; de a vége felé mindig *heresztény* (125), (136), (165) stb.

Kételen, kételenít (36), (57) Régies, a. m. *kénytelen*, *kénytelenít*. Ugyanez: *kítelen* (143).

Kicsid (58) és (60), (107): kicsiny. Székelyesség. Vö. MTsz.

Kiég (42): «a nyár meleg, minden kiég». — A NySz. csak szótárból ismeri.

Kies (2): «puszta, kies, szomorú hely». Itt annyi mint: kívül fekvő, kívül eső. Vö. MTsz.

Kiesz (57): «Őket mindenkiből kieszik». A NySz. e jelentésben csak szótárból ismeri.

Kigondol (36): «A ki azt nem látta, nem lehet annak azt *kigondolni*». — Jelentése: *elgondol*.

Kihúz (43): «gyűrűt kihúzván az újjából». Ma: *le* húzván az újjáról.

Kiköltöződik (101). A NySz. csak innen idézi.

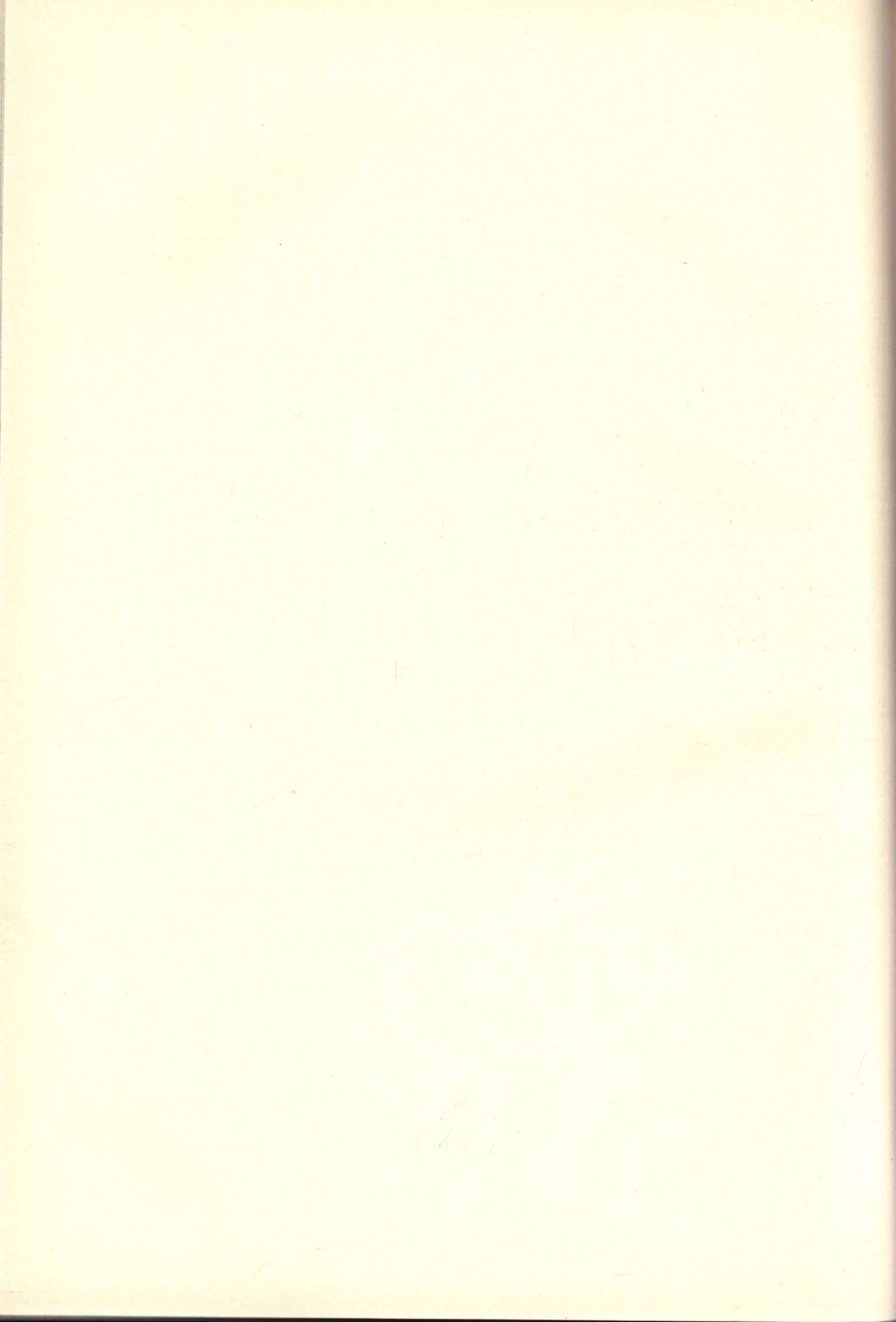
Kiosztogat (120). A NySz.-ban csak szótárakból idézve.

- Kiszerez** (84) «kiszéri az engedelmet». A. m. *megszerzi*.
- Kitölt** (155): «hideg házban kellett a nagy telet kitöltenem». A. m. *eltölt*.
- Ki van** (108): «De most ki vannak, a. m. vigan vannak. A NySz.-ből kimaradt.
- Kivántam**, mint melléknév. (20): «Ezután mene a császár igen kivántam paripán».
- Kokány** (37): «A mi kokány földünkön elegendő melege nem volna». A. m. *girbe-gurba*. A NySz.-ből kimaradt.
- Kolcs** (182), **kolcsár** (74). Székelyes.
- Koldúsláb** (62), (74). Valami pogácsaféle tészta. Csakis Mikesnél fordul elő.
- Konyha-eszköz** (31) a. m. konyha-edény. Egy szótárban sincs; a NySz.-ből is kimaradt.
- Könyvem, könyves, könyvez** (69, 88, 112, 121) a. m. *könnyem, könnyes* stb.
- Köteles** (74): «A helyhez úgy kötelesek nem voltak, mint mi». A. m. *kötött*.
- Köves portéka** (59), (118): a. m. *ékszer*.
- Közel** (4), (5) stb. a. m. *közel*. — Udvarhelymegyében, Háromszéken, a moldvai csángóknál, Lozsádon (Hunyadm.) ma is szokásos. (MTSz.)
- Közikben** (117) a. m. *közéjük*.
- Közit tartja** (48): «közit tartaná hozzá». A. m. «közé van hozzá, számít reá». Faludinál is. (NySz.)
- Közmondások.**
- Mint vonják, úgy kell tánczolnunk (12).
- Nyerünk is rajta mint Bertók a csíkban (22). (27).
- Oda leszünk a tyúkoknak (28); most oda vagyunk a tyúkoknak (154).
- Reá kell az embernek tartani magát, valamint a kompódi nemes asszonynak (37), (57).
- Nem lesz mindenkor pap sajta (25).
- Halál ellen nincs fű a kertben (38).
- A ki a hideget adja, a mentét is át melléje (39).
- Nem oda Buda (39).
- Kiki a maga kádjáról dézmál. (41).
- Kigyót, békát kiált (41).
- Megharagutt Hermán, kövér ludat kíván (41).
- Nem sokára lekaszálják a szénát (47): meghal.
- Nemcsak a búcsút járják pénzzel, hanem a menyasszony tánczát is (50).
- Nincsen e világon hosszabb táncz a baráttáncznál (58).
- Vaknak nehéz a világtalant vezetni (62).
- Az ember a fogával ás magának vermet (64).
- Fél fogra nevet (64).
- Végy el engem te szegény, ketten leszünk szegények (75).
- Főlszedni a sátorfát (84).
- A ki másnak vermet ás, maga esik bele (106).
- Szegénynek szerencséje is szegény (106).
- Igen messze esett almafájától (123).
- Nem akarásnak nyögés a vége (140);
- A nemes vér vagy vagy nyer, vesz, de próbál (142).
- Olyan mint a szalmatűz (147).
- Íde hagyom őket, mint Sz. Pál az oláhokat (152).
- A ki a fogat adta, enniát is át (153).
- A szegény fogja meg a madarat és a gazdag eszi meg (49).
- Különösen** (35), (49): «a fejdelem csak különösen szemben volt a vezérrel». A. m. *magánosan, négy szem közt*. Ugyanígy (183): «különös ember», a. m. «magános ember».
- Lakadalom** (112): «mennyei lakadalom», a. m. *lakás*.
- Leás** (22). A NySz. csak szótárból ismeri.
- Lebukik** (189): «tengerben háromszor lebukjék». — A NySz.-ből kimaradt.
- Lefeszeget** (22). A NySz.-ből kimaradt.
- Legkisebben** (32): «legkisebben sem ártunk neki»; «dolgoit legkisebben nem segítette». — A. m. *semmi képen, legkevésbé*.
- Lekuczurodik** (185). A NySz.-ből kimaradt.
- Lemetél** (66). A NySz.-ből kimaradt.
- Lépi** (36), (94) a. m. lép. Székelyes. Vö. MTSz.
- Leveles** (159) a. m. száműzött.
- Liktárium** (133) a. m. lekvár; itt csemege. Erdélyben ma is mondják.
- Lötetni** (136), (137), (138). Régies; ma: *lövetni*. Ugyanígy volt *vítatni* helyett *vítatni* s ebből a mai *vitat*.
- Majorkodás** (58), (68): a. m. *mezei gazdálkodás*.
- Megad** (53), (70): «a királynak adja meg»; «a levelet a leánynak megadja» a. m. *átadja*.
- Megalkudni** (76): «Mert ott senkivel meg nem alkudhatott». — *Megalkbatunk* is (162). A. m. *megférti*, békén lenni.
- Megcsalja magát** (99) és (118) a. m. *csalódik*.
- Megcsemcseg** (150). A NySz. csak innen idézi.
- Megérel** (60), (65), (157): «A meleg jobban megérelhesse». A NySz. csak Mikesből ismeri. Ma *megérlet*.
- Megétel** (201). A. m. *megevés*.
- Megett** (56). A. m. *megevelt*. Székelyes.
- Megfon** (37). A NySz. csak szótárakból idézi.
- Megfordít** (62): «ha csak egy könyvet fordítana is meg életében». A. m. *lefördít*. Ez utóbbi ebben a jelentésében a NySz.-ban még nincs meg. Először Márton 1799-i szótárában találom.
- Meggyengít** (112): «a hideg erősen jött reá és annál inkább meggyengítette». — A NySz. ez értelemben nem ismeri. A. m. *elgyengít*.
- Meghasonlik** (79): «meghasonlani az anyaszentegyháztól.» Ma: vagy «elhasonlani», vagy «az anyaszentegyházzal».
- Megindul** (1). «Franciaországból 15. szeptembris indulunk meg». — Ma szokottabban: *elindul*.
- Megjelentet** (154): «megjelenteti magát». Ma *bejelentet*.

- Megkorodzani.** «Valamely klostromban kell megkorodzani». — Jelentése: *elvénni*. Mai helyesírással: *megkóródzani*. A NySz. a kor(aetas)-ból származtatja. (L. *kórózik* MTSz.)
- Megmásol** (32), (70). A m. a mai *megmásít*. Ez utóbbi csak a XVIII. században jó divatba.
- Megment** (95): «hogyan menteném meg magát a császár előtt». — Ma: *kiment*.
- Megmocskosít** (188). A NySz.-ből kimaradt.
- Megnevet** (4): «ha megnevet is érte. A m. *kinevet*. Ez utóbbi még nincs meg a NySz.-ban.
- Megpirít** (56): «Megbocsásson . . . , hogy megpirítom». A m. *elpirít*. Ez utóbbi még nincs meg a NySz.-ban.
- Megpirul** (33). «Piruljanak meg mindazok, a kik az én nyomorúságomon örülnek». Jelentése: *elpirul*. Vö. NySz.
- Megrenget** (20). a m. *megringat*. A NySz.-ből kimaradt. Vö. *renget*.
- Megszáraszt** (30), (42). Ma: *megszárit*. Az utóbbi még nincs a NySz.-ban.
- Megtánczoltat** (157). A NySz.-ből kimaradt.
- Megtapaszt** (15): «A falt, vagy az asztalt, ha megtapasztja az ember, melegséget érez». A m. *megtapint*. — *Falt* a m. *falat*.
- Megválaszt** (182): «a vallásbéli törvényt a papi törvénytől meg nem választják». Ma: *elválaszt*.
- Mélyföld** (1), (2) stb. a mai *mérföld* helyett, még emlékeztetve a *mele*-ra.
- Mérték** (13): «Két embert a *mértékben* tettek. Ma: *merlegre*.
- Millium** (56) a m. *millió*, *milliom*.
- Mirígyhalál** (42) a m. *pestis halál*.
- Múlat** (98): «úgy tudta őket múlatni és kedveket keresni». «Mutatja magát» (77). — A *múlatnak* ez a jelentése a XVIII. elején még neologismus volt. Vö. *elmulat*.
- Nádméz** (18) stb. a régi nyelvben és Háromszéken ma is a m. *czukor*. Vö. MTSz.
- Nám** (19), (87), a m. *lám*.
- Nek** helyett *től*: «Ha meghalunk, azután lássa meg, a *kitől* lehet».
- «**Nekem ahhoz semmi nincsen**» (37). Alkalmassint annyit tesz, mint: «nekem ahhoz semmi közöm».
- Nénékám** (76), (77) stb. a m. *nénikém*.
- Nevével** (3), (146): «megvendégele bennünket az ura *nevével*». Ma: *nevében*.
- Névvel való** (69): névvel való király a m. *névleges*.
- Nyavalyatörés** (179). A NySz.-ből kimaradt.
- O a** helyett: lovakot, urunkot (16); hálákot (46); ajándékokot, kakasokot (56); oloszok (60) stb. fagyoson (8); magánoson (22), (37); pillangóson, kardoson (42); valóságoson (55), stb. stb. — Ez is székelyesség.
- Ó leány** (84): «ó leányul holt meg». A m. *vén leány*.
- Ónos-eső** (182). A NySz. csak innen idézi.
- Orvosságos forrás** (84). Ma: *gyógyforrás*.
- Őn** *en* helyett: örökösön (47); különösön (49); gyönyösön (59) stb.
- Örökösen** (47): «elhagyott bennünket örökösön». A m. *örökre*.
- Örömöt lő** (139): «meglővék örömét a táboron». A m. *diadalt lő*.
- Összekonczol** (92). A NySz.-ből kimaradt.
- Papirosat** (4), (75) és *papirost* (10), (75). Ma is hol «papirost», hol «papirosat». (Vö. Aranyánál, Nagyidai Czig. II. É.)
- Peshed** (70) a m. *poshad*. A magashangú alakot a NySz. csak innen ismeri. Vö. MTSz.
- Peszmeg** (108). A NySz. ez értelmét csak innen ismeri.
- Péterke** (29): «Nem szabad, ha a *péterkét* elvetné is». A m. ha magzatját letenné, vagy idétlent szülne is. A NySz.-ből kimaradt. Vö. MTSz.
- Pillangós** (42): «cziczomás». A NySz. magyarázata nem illik ide. Vö. MTSz.
- Pislen** (61) a m. *csirké*. Székelyes.
- Píte** (156) a m. «kenyér» oláh nyelven. A NySz. e helyett félre értette.
- Poháronként** (84). Ma: *pobaraként*. Vö. *sugárát*, *számárok*.
- Portázó nyúl** (85). *Portázni* a m. «ellenséges vidéken kalandozni, portyázni». — Itt gúnynyal mondvá.
- Rajta** igen gyakran *vele* helyett (37), (38): «Nem tördöm rajta» (79); azon tördöm (42).
- Reá ropni** (148): «a békeséget járják, itt is reá ropják». A m. ugyanazt a táncot járják.
- Reávesz** (138) a m. a mai *rászed*: megcsal.
- Rendes** dolog (41) és (84): a m. *különös*, *furcsa*. Ilyen értelemben a NySz. nem ismeri.
- Rengetés** (1) a m. ringatás.
- Ről re** helyett (155): «Senki sem emlékezik ilyen kemény térről».
- Rövid-eszű** (27). A NySz.-ből kimaradt.
- Sárgodik** (140) a m. *sárgul*.
- Sárosi** (84). Nem személynév. Valamint *falusi*, *szőlőbегyesi* stb. az olyan ember, a ki falun, szőlőhegyen lakik, szintúgy értendő itt a *sárosi*. Vö. Lehr Alb. «A -si képző» (Budapesti Szemle, 1903).
- Sárré** (111): «mintha az egész vére *sárré* változott volna», vagyis *sárrá*. Székelyes.
- Sellegenként** (84). A m. serlegenként. Vö. párlani—pállani; parlag—pallag stb.
- Sing** (34): a m. rőf. Erdélyben ma is élő szó.
- Sipad** (134). a Annyi mint *süpped*.
- Sipadoz** (1): «mikor a vízben sipadoztak a lábai». Annyi mint *süppedez*.
- Sohult** (88 és igen gyakran). A m. *sehol*. — Székelyes.
- Stucz lövésnyi** (91). Stucz-kurta, vágott puska. Német szó.
- Sugárát** (39). Ma: *sugarát*.

- Suhajt** (23) és (42). Mai kiejtése *sobajt*; jelentése pedig *obajt*. «a kövér földet kell suhajtani»; ugyanígy a NySz.-ban: «zsiros koncot sohajt», szabadságunkat sohajtjuk.
- Suhajtozik** (30), (42) a. m. *sobajtozik*. A NySz.-ból kimaradt.
- Süvegek** (184). A. m. *süvegők*.
- Süvölteni** (36) a. m. *fütyülni*.
- Szamarok** (57), (104), (161). Vö. *pobáronként*.
- Száraz kortyot nyelni** (42), (50). A NySz. csak Mikestől idézi.
- Szárközépig** (11). «A víz csak szárközépig ért». A. m. «a felső lábszár közepe». Nincs egy újabb szótárban sem.
- Szembe lenni** (139), (140), (148): «Szemben lesz a fejdelemmel». a. m. találkozik vele.
- Szén** (10). Itt a. m. *tűz*. Régies.
- Szereda** (112). Székelyes.
- Szivutt** (67). A. m. *szivott*. Székelyes.
- Szomorúabb** (89). Ma sokan azt tartják, hogy a magánhangzón végződő melléknevek a fokozáskor nem tűrik meg a kötőhangzót. Vö. még: *régiebb* (71).
- Szőcs** (19), (37): «Erdélyben *szóts*, Magyarországon *szűts*» — mondja Kassai szótára.
- Szüle apa** és **szüle anya** a. m. dédapa és dédanya.
- Szűr** (65), (77): «itt most *szűrnek*, azért beszéljünk a szüretéről». A. m. *szüretel*. Ez csak a XVIII. század második feléből van kimutatva. Vö. NySz.
- Takarékos** új esztendő (86); *takarékos* királyság (107). Ma e helyett *takarost* mondanánk.
- Tanács** (146). «Mondá a több tanácsoknak» a. m. «a többi tanácsoknak».
- Távul** (19): «Távul azt mondhatná valaki». Ma: *távról*. Vö. NySz.
- Tartásod szerént** (99): véleményed szerint.
- Tégedet megfojtsam** (53). Példátlan egyeztetés.
- Tehénhús-nóta** (50): «Fujják el a tehénhús nótát és vonják el a menyasszony tánczát. A parasztlakodalomban első étel volt a «tehénhús».
- Telik** (39): «Egy pénzüben sem telik kédnék». A. m.: «egy pénzébe sem kerül».
- Te monda** (7) a. m. «mende-monda, pletyka». Erdélyben ma is szélteben járja.
- Teremt** (23): «*teremtsen* bőv gyümölcsöt». A régi nyelvben *teremt* annyit is tett, mint *terem*. Vö. NySz.
- Tócsás** (38): «tócsás hely.» A NySz.-ból kimaradt.
- Tós** (203). Ma *tavas*.
- Több** (74): «az ilyen nemzet mi hasznára van a *több* emberi nemzetnek? Ma: «többi». Ugyanígy (179): «fellyebbvaló volna a *több* embereknél.»
- Többes szám** egyes helyett: elég szekereket adtak (16); két tevék (20); egy sereg doktorok (22); sok hajók (42); sok menydörgések (58); sok veteményes kertek (37); öt vagy hat királyok (43); zarándokok számokra (71); világiak köntösök (71); nagy uraknak szerencsétlenségök (97); egynehány leveleidet (118); parancsolják a két vajdáknak (147) stb. stb.
- Többire** (175): «az iffiak *többire* keresztyén apáktól valók». A. m. *többnyire*. Ez utóbbit Mikes korában még nem mondták. A NySz. idézete Mikes 200-ik leveléből Kulcsár hibás szövegén alapszik.
- Törvénytevés** (24). Ma: *törvényhozás* (legislatio). Vö. «igazságot tesz». A NySz. csak szótárból idézi.
- Udvari** (27) a. m. udvarbeli, udvarnok.
- Udvaros** (62): «Jót nevettem a ked udvaros köszönetin». Ma: *udvarias*.
- Unadalmas** (37): «Unadalmas dolog törököt látogatni». (41): unadalmas Rodosto; (42): unadalmas idők; (45): Unadalom. Valamint *nyugalom* és *nyugodalom*, *türelem* és *türedelem*. Vö. MTSz.
- Úsz** úszik helyett (13): «Addig csak úsz, a míg lehet».
- Utánna való** (79). L. *előtte való*.
- Útonjáró** (74): «Ha valami útonjárót jó köntösben látnak». A. m. a mai *utazó*.
- Üsmér** (12) stb. — Az «ismer» ige ezen alakját a MTSz. csakis a Székelyföldről idézi.
- Váz** (134): «vázat akarnak belőllünk csinálni». Régies; A. m. *madárijesztő*.
- Végezék** (62). Bizonyára íráshiba «végezések» helyett. A «végzés» alak csak a XVIII. század végén jó divatba. Vö. NySz.
- Verdigályos** (83). Verdigálynak a régi nyelvben a szoknya egy fajtáját nevezték. «Verdigályos nyúl» tehát tréfásan a. m. «fehér nép.»
- Vezeték** (20). A császár vezetéki. — Kész ló, melyen ember nem ül: equus *vacuus Páriz-Pápainál.
- Visszá** (7), (8) stb. a. m. *vissza*. A régi nyelvben s a mai népnyelvben sem szokatlan. (NySz. és MTSz.)
- Visszafogad** (109): «Visszá fogadnának-e a fészünkben?» — A NySz.-ből kimaradt.
- Vízbevető hétfő** (78): A. m. husvéthétfő, a husvétí öntözködésről. A NySz.-ből kimaradt.
- Vízhegy** (1). A. m. *bullámhegy*. A XVIII. század elején a *hullám* szó még szokatlan volt.
- Von** (12): «csak a mint vonják, úgy kell tánczalnunk». Ma: *húzzák*.

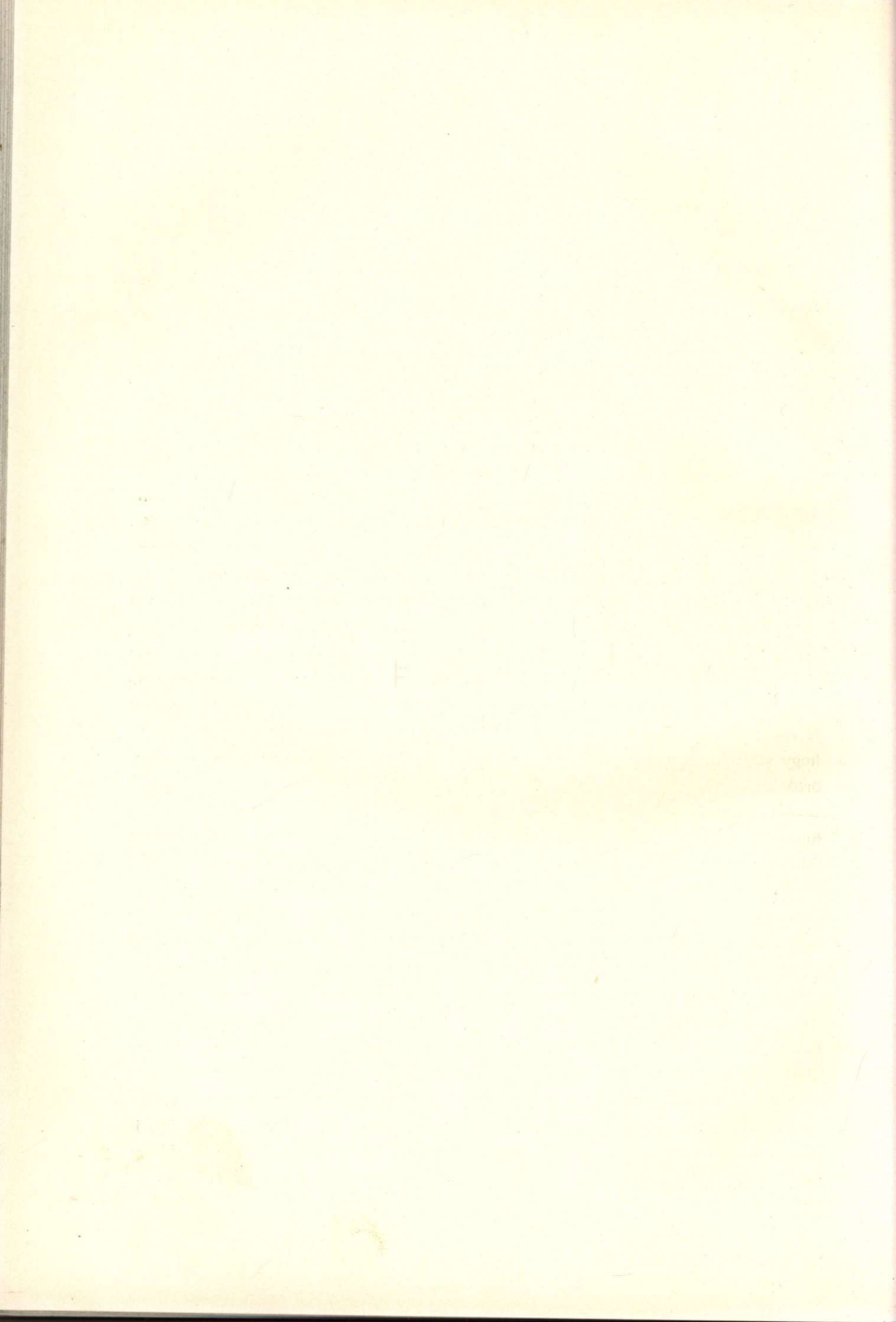

TÖRÖK ELEM
A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEKBEN

Irta

ERÓDI BÉLA.

EGYVENÖT ESZTENDŐT töltött Mikes hontalanul Törökországban. Hazája, a kedves szép Erdély utáni vágya minduntalan epedő, panaszos hangokat ad tollára, valahányszor róla megemlékezik. Élete vége felé óva inti a magyarokat a bújdosók sorsától, melyet Isten mások okulására mért rájuk. Törökországot mindig száműzetésük, szomorú bújdosásuk siralomvölgyének tartja; nem tud vele igazán megbarátkozni; mindig idegenül érzi magát benne. És a sorsnak kérlelhetetlensége épen erre a hazáját forrón szerető, a bújdosásból epedve visszasóvárgó Mikesre méri azt a nagy csapást, hogy abban az idegen földben, jeltelen hant alatt, másokkal egy közös sírban aludja örök álmát.

A Törökországi Levelekben Mikes nemcsak a Rákóczi és bújdosó társainak hűséges krónikása; hanem számon tartja és pontosan feljegyzi a nagy birodalomnak fontosabb eseményeit, azokat a politikai hullámzásokat és változásokat, melyek a bújdosó magyarok sorsára is befolyással voltak. Közvetlen tanúja volt ezeknek az eseményeknek; mert a bújdosó fejedelem udvarában ezeket a beállott változásokat nemcsak tudták, hanem azok hatását érezték is. Mikes negyvenöt évig tartó törökországi hontalansága alatt négy szultán uralkodott. *III. Ahmed* szultán, aki 1703-tól 1730-ig ült a trónon, hívta Rákóczit Törökországba; őt követte *I. Mahmud* 1730-tól 1754-ig, majd *III. Oszmán* bírta a hatalmat 1754-től 1757-ig, végül *III. Musztafa* uralkodott 1757-től 1773-ig. Mikes mindenik uralkodót híven jellemzi, megbízható részletességgel és tájékozottsággal írja le viselt dolgaikat és a birodalom állapotát uralkodásuk idején. Számot ad a legnagyobb pontossággal és lelkiismeretességgel a nagyvezírek változásairól; mert az ő jóindulatukat, kegyüket a bújdosó magyarok is érezték. A négy uralkodó alatt huszonháromszor változtak a nagyvezírek. Mikes csak egy nagyvezírnek, *Jegen Mohammed* pasának a letételéről (1739. évi március

23-ikán) nem emlékezik meg; mert akkor Moldvában volt és politikai missziójának kellemetlensége vonta el figyelmét e dologtól. Majd minden változás alkalmával elemelkedik a sors szeszélyéről, a szultánok kegyének ingatagságáról, hirtelen való változásáról. A fényes porta politikájának megbizhatatlansága kellemetlenül érinti, azt nem egyszer keményen bírálhatja, elítéli. De azért hálával van eltelve a török iránt, aki nem engedi, hogy a magyarokat bántalom érje, hogy szükségét lássanak. A török nép becsületességét, józanságát, tisztességtudását minduntalan elismeri, tiszteli és dicséri; bár el nem hallgatja gyengéit, hibáit sem. Mint jó kereszténynek visszatevő az iszlám vallás és annak szokásai, sajnálja, hogy a török nép nem tagja a kereszténységnek. A török nép közéleti szokásait Mikes leveleiben szétszórtan ismerteti; ezeket ő éles megfigyelő tehetségével helyesen fogja fel és hűen ismerteti. Későbbi leveleiben a török birodalom intézményeit, a császári udvartartást, annak tisztségeit, méltóságait, az iszlám vallás szervezetét, tanait és szokásait összefüggő előadásban több levelen keresztül ismerteti. Leveleinek ezt az anyagát idegen nyelvű munkákból böngészgeti össze. Használt latin, francia és olasz nyelvű forrásmunkákat. Kitűnik ez az idegen (arab és török) szavak írásmódjából, mely magán viseli a forrásmunka nyelvének jellegét. Mikes legtöbb esetben nem levén tisztában az idézett szó jelentésével vagy magyaros kiejtésével, azt úgy írja le, amint forrásaiban találja. Innen a török szavak kiírásában való nagy ingadozás, következetlenség. Egyes szavak a félreismerhetlenségig vannak eltorzítva. Nagyon szereti az idegen szavakat magyaros hangzásuakká változtatni. A *khán* szót *kám-nak*, *hajmakámot*, *kalmakán-nak* és *kalmakánynak*, *Oszmán-t* *Oszmánynak*, *Mahmud-ot* *Mamut-nak*, *Ahmed-et* *Ágmet-nek*, *Bejhosz-t* *Békósnak*, *Jenikőj-t* *Jenikő-nek*, *Emirakhor-t* *Imrehor-nak*, *Therapiá-t* *Tarabia-nak*, *emir-t* néha *émirnek*, *reisz efendi-t* *rézeffendi-nek*, *pekmez-t* *peszmegeknek*, *khasszeķi szultán-t* *hasáki szultáná-nak*, *khája-t* néha *tihajá-nak* írja. A *pasa* szót rendszerént jól írja, de találjuk ritkábban *basá-nak* írva, egy helyen (20. levél) francia helyesírással *bacha-nak* írja. Ezt a szót különben itt félreértésből a *pasa* szóval téveszti össze, holott az *basi* (feje, főnöke) értelemben veendő, minthogy *asszasz basi*-ról van szó. Ez a félreértés más helyen is megvan, péld. csaus basa van *csaus basi* és kapidsi basa *kapids basi* helyett. Csauz pasa is van a 128. levélben, ahol a *pasa* szó még nyilvánvalóbbá teszi a két szó közötti félreértést. A *Mohammed* név hol *Mahomet* (franciás) hol *Mahumet* alakban található. *Musztafa* egyszer helyesen, máskor hibásan *Mustafa* alakban van. A *kizlár agaszi* majd *kezlár aga*, máskor *kizlar agasi*, a *kadén khája* így és *kadin khája* alakban. A *kezlar* és *kadén* írásmód egyébként elfogadható is volna, amennyiben a közép i hang, melyet *i* alakban is szoktak kifejezni, így is visszaadható. Legtöbb eltérés és következetlenség van a *ds* hangnak kiírásában. Találjuk néhol hibásan *si* alakban, mint *bosztansi*, *Nisansi*, *csorbasi*, *hansár*, *bosztandsi*, *Nisandsi*, *csorbadi* és *handsár* helyett. Máskor *cs* alakban van írva, így *kapicsi*, *gyümrühcsi*, *kapidsi* vagy *kapudsi* és *gömrükdsi* helyett; a *kapidsi* szót a 102. levélben *kapitsi-nak* írja. A *cs* és *ds* is gyakran van összetévesztve, így *csánium kocsa-t*

ír *dsanüm kıdsa* helyett. A *ds* hangot még *gi* alakban is találjuk a 175-ik levélben, hol az udvari tisztségek nehánya így van írva, pl. *tirnakgi*, *teskeregi*, *zagargi* basi e helyett *tirnakdsi*, *teszkeredsi* és *zagardsi* basi. Ez az írásmód azt bizonyítja, hogy Mikes itt olasz nyelvű forrásból merített; mert az olasz írásmód szerint fejezik ki a *dsi* hangot *gi* alakban. Ugyancsak ebben a levélben felsorolt más tisztségek kiírása is nagy következetlenséget árul el. A persa *dár* szó összetételekben mint alapszó valamit őrző, tartó jelentéssel bír, így *khazine-dár* kincstartó. Mikes e végzettel bíró nevek egyikét *rikiabdár* kifogástalanul írja, a többieket: *seliktár* (helyesen *szilahdár*). *Ibriktár* (helyesen *ibrikdár*) pedig hibásan. *Tulbendárnál* a végző helyes ugyan, de a *tulbend* (helyesen *dülbend*) szóból a végző *d* betűt kihagyja. *Amurát* szultán neve *Amurates* és *Ali* khalifa neve *Hali* alakban azt mutatja, hogy Mikes a róluk mondottakat valószínűleg latin forrásból vette; ezen a nyelven írott munkák ugyanis a XVII. és XVIII. században nagy számmal vannak. Ezek nyomán különben a más nyelvű írók is rendszeren az eredeti forrás írásmódja szerint közlik a tulajdonneveket.

A török viszonyokról szóló közleményeknek rendszeres és kimerítő előadása, a szokásoknak pragmatikus leírása is megerősítenek engem abban a hitemben, hogy Mikes levelei nem missziliznek. Ő ezekről a dolgokról összefüggő ismertetést akar adni, beszámolva nemcsak közvetlen tapasztalatairól, hanem olvasmányjaiból szerzett ismereteiről.

A levelek török elemeiről előadottak pedig azt a meggyőződést érlelték meg bennem, hogy Mikes csak fogyatékosan bírta a török nyelvet. Ő bujdosása első évében ezt írja: «Még eddig, igen-igen keveset tudok törökül, nem tudom ezután mint lesz, de nékem úgy tetszik, hogy ezután is annál a két vagy három szónál, akit tudok, talán tudósabb nem leszek; mert nem lévén semmi társalkodásunk a törökökkel, a töröknékkal pedig még annál kevesebb és így nem látom semmi módját, hogy tudósabb legyek abban a nyelvben, amint vagyok.» Valószínűnek tartom azonban, hogy a gyakorlati török nyelvet, azt a mindennapi törökséget, amire szükségük volt, némileg mégis elsajátította. Hogy sokra nem vitte e tudást, az kitetszik a fentiekben előadottakból; még későbbi keletű leveleiben is vannak a török nyelvben olyan fogkozásai, melyek engem e feltevésben megerősítenek.

A leggyakoribb és magyarázatra szoruló török, arab és persa szavak s egypár újjörög kifejezés betűrendes jegyzékét itt közlöm. A magyarázott szó után zárójelbe tett szám Mikes azon levelét jelzi, melyben ez a szó előfordul.

Abdullah pasa. (170 és 196) Három ilyen nevű nagyvezír volt kormányon Mikes idejében. Az első: *Mubszinzáde Abdullah* pasa, apja annak a nagyvezírnek, aki a kajnardsei békét kötötte, 1737 augusztus 5-ikétől volt kormányon, egész 1737 december 19-ikéig, amikor állásától megfosztatott. A második: *Esszeid Abdullah* pasa 1747 augusztus 24-ikétől 1750 január 3-ikéig vezette a birodalom ügyeit. A harmadik: *Naili Abdullah* pasa 97 napi kormányzás után letétetett 1755. évi augusztus 24-ikén.

Abu Bekr khalifa, (180) Mohammed próféta apósa, akinek *Aisa* leányát vette nőül; a próféta halála után Abu Bekr lett a khalifa.

Aga, (többször) úr, leginkább katonai méltósággal kapcsolatban; régebben magasabb állás jelölésére szolgált, így *janicsár aga* (janicsárok ura, főnöke), ma alárendelt állású katonák rangjánál használják, így *csaus* v. *csavus aga* ma őrmestert jelent. Agának hívják a családban a legidősebb családtagot, a család fejét.

- Aferim**, (36) eredetileg *aferin* (persa szó) a helyeslés és tetszés kifejezése és felkiáltása, annyi mint a magyarban: helyes, pompás, úgy van, nagyszerű, éljen! Gúnyos értelemben is veszi a török, úgy kell neki! jól tetted!
- Ahdnâme** (131) (Mikesnél ethnâme) okirat, kötvényirat, megbízó levél. (*Ahd* ígélet, kötés, rendelkezés, *nâme* irat).
- Ahmed** (91) (e néven harmadik szultán), a magyar emigránsok első pártfogó szultánja, uralkodott 1703-tól 1730-ig, amikor október elsején trónjától megfosztott. Meghalt 1739 április hóban. E néven egy nagyvezír is volt: *Ahmed Nisandsi* (157) (Néviró), aki az 1740. évi június hó 23-ikán letett *Jegen Mohammed* pasa után lett nagyvezír és 1742. évi április 7-ikéig volt e magas állásban.
- Álemdár** (182) zászlóvivőt jelent (*âlem*, arab szó, zászlót jelent).
- Ali** (180 és 184) (Mikesnél helytelenül *Hali*), a negyedik khalifa, Mohammed próféta veje. Volt e néven két nagyvezír is. Az egyik: *Hehümzáde* (Orvos fia) *Ali* pasa (196), háromszor viselte e méltóságot, és pedig először 1732. évi március 12-ikétől 1735. évi július 14-ikéig, másodszer 1742. évi április 7-ikétől 1743. évi szeptember 20-ikáig és harmadszor 1755. évi március 27-ikétől 1755. évi május 19-ikéig, vagyis 53 napig. A második: *Nisandsi Ali* pasa (és nem mint Mikes írja: Szilikdár Ali pasa) 58 napi vezirkedés után nemcsak méltóságát, hanem életét is elvesztette (október 22-ikén).
- Amurat v. I. Murad** (177 és 203) **szultán** uralkodott 1359—1389-ig. Meggyilkoltatott a Rigómezőn.
- Araba**-nak (2) hívják a Mikesnél leírt török kocsikát, melyek Rodostó és Adrinápoly vidékén ma is egészen olyanok, mint ahogy azokat ő leírja.
- Arnót**, (91) **arnaut**, **arnabud**-nak nevezi a török az albánt.
- Asszász basi** (20) (hibásan *Assas bacha*), városbíró.
- Bajram**-ünnep. (191) Mikes tévedésben van a nagy bajramot illetőleg. A keresztények húsvétjának megfelelő nagy bajram (bőjük bajram v. Kurban bajrami, áldozati ünnep) nem közvetlenül a Ramazan után van, hanem *Zilbeds* v. *Zulbidse* (a zarándoklás) hónapja 10—12-ikén, a mi 66 napra van Ramazan után. A közvetlenül Ramazan után eső bajram a kis bajram vagy cukorünnep (kücsük bajram v. seker bajrami). Ezt megelőzi az *Jd fitr* (bőjtszegés).
- Bakhsis**, (92) ajándék, áldomás, borraló (a mi értelmünkben.)
- Baltadsi** (5) (Mikesnél *baldacsi*) favágó, baltás. Itt *Baltadsi pasa* nagyvezírről van szó, aki 1711 július 22-ikén a Pruth folyó mellett békét kötött Péter orosz cárral, holott őt teljesen hatalmában bírván, hadával megsemmisíthette volna. XII. Károly svéd király szemre hányása és az arra adott válasz a történeti hűséggel teljesen megegyező.
- Basbug** v. **basbog** (207) összetett szó, melynek alapszava *bog* törökül főnököt, urat, vezírt jelent, a határozó szó *basnak* törökül értelme fej, mindkét szó synonymon s összetételben nemzetségfőt, csapatvezetőt, elnököt jelent.
- Beglerbeg**, (177) főkormányzó, a többi kormányzók feje, bégek bégje; régebben Rumelia, Anatolia és Szíria kormányzóinak címe.
- Bejkosz** (30) (Mikesnél magyarosan Békós), nagy török falu a Boszporusz ázsiai partján, közel a Fekete-tengerhez.
- Berber** (195) (Mikesnél *Barber*), borbély, *berber basi* főborbély, borbélyok feje.
- Bizebanok**, (7) (nyelvnélküli) néma szolgálk, kiket kis gyermekkorukban tesznek némákká és drágán vásárolnak meg a titoktartó szolgálatra. *Dilsiz* (néma) is azt jelenti.
- Bosztandsi** (92) (Mikesnél boztansi) alapjelentményében kertész (bosztán v. busztán = kert); de így nevezték a császár gyalog őrségét is, mely rendőri teendőket is végzett.
- Böjükdere** v. **Bujukdere** (17) (Nagyvölgy), a Boszporusz európai partján fekvő község.
- Csaus** (13 és többször) (Mikesnél *csauz*) v. *csavus*, hírnök, porkoláb, törvényszolga, poroszló; az újabb katonai rangfokozat szerint a *csaus* őrmesteri rangnak felel meg. *Csaus-basi* (128) főajtónálló, főporkoláb; *bas csaus*, a csausok ezredese. A Mikes 3-ik levelében említett nagyszemű szőlőt *csaus üzümün*ek hívják törökül.
- Csifut**, (9) zsidó, inkább gúnyos értelemben, rendesen *je-hudi* v. *jahudi*.
- Csorbadsi** (36 és 92) (Mikesnél csorbasi) alapjelentményében levesosztó (*csorba* = leves) régebben a janicsárezred parancsnoka; ma tehetőse földbirtokost, kereskedőt jelent. A 92-ik levelében (hol e szó Toldinál *Csór Basi*, Császárnál Csorbasi alakban van írva) említett *Csorbadsi Pebliván Kbalil kulkjaja* egy janicsárezred parancsnoka, aki 5000 darab arannyal több janicsárt megnyert magának segítségül *Patrona* és hívei meggyilkolására.
- Damad Ibrahim pasa.** (13) Mikes a hűségnek megfelelően 1718 május 19-ikére teszi *Nisandsi Mohammed pasa* letételét és *Damad Ibrahim pasa* nagyvezírnök hatalomra jutását. Életét veszté az 1730-iki nagy zendülésben, amikor III. Ahmed szultán trónjától megfosztott. (Mikes 91-ik levelében írja le e fölkelést).
- Dram** v. **dirhem**, (8) török súlymérték. Száz dram körülbelül félfont, negyed kiló. A török *okában* van négyszáz dram s megfelel egy kilónak.
- Dsanüm Kodsza** (92) (Mikesnél *Csanüm Kocsa*).
- Defterdár** v. **tefterdár**, (132) pénzügyi tisztviselő, számvivő. A defterdár hajdan pénzügyminisztert is jelentett, ma valamely tartomány pénzügyi főigazgatója.
- Dervis**, (184) mohammedán szerzetes. Mikes itt a *mevlevi* v. táncoló derviseket érti, kiknek rendjét *Molla Dsela-leddin Rumi* költő és bölcsész alapította 1233-ban.
- Diván-khane**, (8) tanásterem, társalgó szoba, iroda.
- Dülbendár** v. **dülbend agaszı**, (175) a szultán turbánjának gondozója (dülbend = turbán).

- Emin Mohammed pasa Divitdár** (186) nagyvezír, utódja *Esszejd Abdullah pasa* nagyvezírnek, aki 1750 január 3-ikán fosztatott meg állásától.
- Emir** (többese *ümera*), (20 és másutt) arab szó, főnököt, parancsnokot, tisztet jelent. E nevet viselik Mohammed proféta utódai v. vérrokonai.
- Emir akhor Musztafa** (186) (Mikesnél *Imrehor Mustafa*, pasa lett az 1752 június 30-dikán letett Emin Mohammed pasa Divitdár után nagyvezír. *Emir akhor* főlovászt s istálló mestert jelent. (*Emir* = főnök, *akhor* = istálló) akol). Köznyelven *imbrakbornak* v. *mirakbornak* is mondják; ebből csinálta M. a magyarosan hangzó *Imrehort*.
- Erszény** (91) (törökül *kesze* v. *kisze*, erszény pénz, kiszé akhese v. népiesen keszácsé) 500 piaszter = 100 korona.
- Esszád** (182) (Mikesnél tévesen *Esád*).
- Esszejd Abdullah pasa** (179) (M.-nél *Abdula* pasa) nagyvezír 1747 augusztus 24-ikén jutott hatalomra, megfosztatott állásától 1750. évi január 3-ikán.
- Feredőpénz** (186) (Hamam paraszi). A török asszonyinak most is megvan az a joga, hogy válási keresetet indíthat férje ellen, ha nem adott neki fürdőpénzt. Mikes tévesen írja, hogy kétszer hetenként, csak egyszer hetenként.
- Fermán**, (114) a szultán nevében kiállított legfelsőbb parancs; mely a szultán monogrammjával (*tbugra*) és pecsétjével van ellátva.
- Fetislan** (138) (helyesebben *Fetb-ul-islám*, az iszlám győzelme rövidített alakja) *Szkhela Kladova*, a Duna melletti helység török neve, Orsovától három órányira. 1689-ben török kézre került; rövid időn a törökök elvesztvén, *Hadsí Mohammed* vidini pasa 1737-ben visszafoglalja.
- Fényes porta** (8) törökül *pasa-kapuszu* = pasa kapuja, arabul báb áli (magas kapu) vagy *devlet alije*, ez utóbbi alakban a fényes porta az állam jelentésében vetiket.
- Főtölmács** (161) törökül *bas terdumán*; itt Ghika Sándorról van szó, aki 1741 február 25-ikén végeztetett ki.
- Gyümrühcsi** (helyesen *Gömrühcsi*). Az 1737 december 19-ikén letett nagyvezír *Mubszinzáde Abdullah* volt; utána jött *Jegen Mohammed pasa*, aki fővámos (*gömrühcsi*) volt, innen Gömrühcsi mellékneve.
- Gyorgyiánus**, (27) georgiai, törökül *gurdsi*.
- Hadsí Auszade Mohammed pasa**, (136) az 1739 március 23-ikán letett *Jegen Mohammed* pasa nagyvezír helyébe lépett, volt vidini kormányzó, aki Mehádiánál és Orsovánál megverte a császáriakat. Most ezt az érdemes vezért fosztották meg méltóságától, mert nem tudta a főváros nyugalalmát fenntartani. Utóda lett *Abmed Nisandsi*, a szultán névaláírója.
- Halajka**, (178), rableány.
- Hali** (180 és 184) (helyesen *Ali* l. ezt.)
- Halvács** (136) (helyesen *Elhads Auszade Mohammed* pasa l. *Hadsí Auszade Mohammed* pasa).
- Handsár** (70) (Mikesnél hanzsár), tulajdonképpen *kbandsár* (persa eredetű török szó) görbe kés vagy három-élű tőr.
- Haszán pasa** (169) nagyvezír *Hekimzade Ali* pasa után lett nagyvezír, letétetett 1746. évi augusztus 10-ikén. Utána lépett a nagyvezíri méltóságba *Elhads Mohammed pasa Terjaki* (Hasisevő).
- Hekimzade Ali** (196) pasa (l. Ali alatt).
- Herakleai** (36) kikötő, ma *Ereklí*, egyike a biztosabb és jobb kikötőknek a Márvány-tengerben.
- Holnap-holnap** (*jarün-jarün*), (6) mondással szokta dolgoztatni a török. Mintha mondaná: Ej, ráérünk holnap még!
- Ibrahim pasa** (13) l. *Damad Ibrahim* pasa.
- Imám**, (182) arab szó, főnököt, előljárót, papot, előimádkozót jelent (a khalifák és az egyes mohammedán felekezetek fejeinek címe).
- Imrehor** (186) l. *Emir akhor Musztafa*.
- Isoglan**, (20 és 175) helyesen *icsoglan* (belső fiú)-nak nevezték azokat az ifjakat, akiket külön iskolákban államlamhivatalokra neveltek s akik előzetesen apródi, kamarási teendőket végeztek. Szolgálatba lépésükkor *icsaga* nevet kaptak.
- Isten árnyéka** a földön (173) *Zilullah* s. *Zil-ullabi fil'erz* nevet is adnak a török szultánnak.
- Janaki** nevű mészároszt érti Mikes 92-ik levelében, aki *Kbalil* Patroná-nak hitelre adott húst a felkelés alatt.
- Jancsár aga** (14) (janicsárok ura), a janicsár (jeni cseri = új sereg) parancsnoka, ezredesi rangban.
- Jegen Mohammed pasa** nagyvezír 1737. évi december 19-ikén jutott e rangba s letétetett 1739. évi március 23-ikán. M. ez utóbbi változásról nem emlékezik meg leveleiben; mert akkor Moldvában volt s ügylatszik nem vett róla tudomást.
- Jenikőj** (19 és többször) (Újfalu) a Boszporusz európai partján fekvő hely.
- Kadiaszker** (92) (Mikesnél a különféle kiadásokban *Kadi Leszker*, *kadi leszker* és *kadileszker*), főhadbíró.
- Kadin kjaja**, (176) nők felügyelője (*kadin* = asszony, *baskadin* első asszony, a szultán kedvenc asszonya). Mikes itt helyesen írja e szót, másutt tiháját ír.
- Kaftán**, (8) felső ruha, díszköntös.
- Kaik**-nak (31) hívják a törökök a hosszú keskeny csónakot; a csónakos neve *kaihdsi*. A rövidebb és szélesebb csónak neve *barka*.
- Kajmakám** (41) (Mikesnél még *kajmakán*, *kalmakán* és *kalmakány* alakban is) helyesen *kajmmakám* a nagyvezír helyettese, helytartó, arab eredetű török szó. Polgári hivatalban megfelel a mi szolgabíránknak, mennyiben egy *kászának* (közigazgatási járásnak) hivatalnok. M. 4-ik levelében Ibrahim kajmakámról, a nagyvezír helytartójáról, a szultán vejről van szó.
- Kalinica** (194 és 204) (helyesen *kalin nikta*, *Καλήν νύκτα*), görög köszöntés, annyi mint jó éjszakát!

Kapidsi v. kapudsi (13, 14 s többször, (magyarul kapus.)

A kapidsik régebben palotaszolgák voltak, számszerint 1960-an, kik különböző osztályokba voltak sorozva. A 12 osztály egyes fejei kapidsi basi elnevezést viseltek. A *kapudsi basa* M.-nél hibásan áll kapidsi basi helyett.

Khalil Patrona (91) M. csak Patrona néven.

Khalil pasa, még a Rákóczi-féle emigráció előtti időből való nagyvezír; állásba lépett 1715. évi augusztus 15-ikén, letétetett 1717. évi augusztus 16-ikán; a szerencsétlen belgrádi ütközet után, mely az ő élethetlenségének volt tulajdonítható. Utódja lett *Nisandsi Mohammed* pasa.

Khan (2) persa eredetű török szó, rövidített alakja a *khagán* szónak, mely eredetileg a tatár fejedelem címe. A török uralkodók is viselik e címet a név után, péld. *Szultán Abdul Hamid khan*. A XVII. és XVIII. századbeli íróinknál és a köznépnél ma is *bám* alakjában találjuk, így Mikesnél is.

Khasszeki szultán (176) (M.-nél hibásan Hasáki sultána.)

Khassz oda (175) (M.-nél cházoda), a császári palota legbelső szobája (*khassz* = kizárólagos, *oda* = szoba): az itt alkalmazott komornyikok, inasok neve *khassz odali*; ezek feje, parancsnoka a *khassz oda basi*.

Kizlar aga, (171, 176 és 183) helyesebben *agaszi*, a háremőrök, eunuchok (*khadimok* v. *khadumok*) feje; nagy befolyású méltóság.

Kjaja (8 és másutt) (M.-nél többször *tibaja* alakban), eredetileg kedhuda (persa szó), annyi mint házgondnok, helytartó. A 3-ik levélben *Ibrahim* pasa értendő, a szultán veje és nagy befolyású főúr, aki *Khalil* pasa nagyvezír bukása után csak azért nem vállalta el a nagyvezír; méltóságot; mert belátta, hogy azt a bizonytalan politikai viszonyok mellett nem sokáig fogja viselhetni. Azért Nisandsi Mohammed pasának ajánlotta fel azt a szultán.

Koráci (22) M.-nél kéréca, a *κοράκιον* új-görög szó elferdített alakja (*korácinak* is mondja a nép) s leányt jelent.

Kulkjája, (92) előkelő tisztség, altábornagy a jancsárságnál.

Kul, (174) rabszolga, szolga. A török udvariassági szólásmóddal élve magamagát nem én-nek, hanem *kulunuz bendeniz*-nek (rabszolgájának) mondja; egy török közmondás szerint: *Ben, ben dimek sejtán isi dir* Én, ént mondani ördög dolga.

Kurdok, (74) Persia határán élő rakoncátlan nép, mely ma is rablásai miatt rettegett.

Léventi (36) új görög szó (Λεβέντης olv. leventisz), mely alapjelentményében a török tengerészetben szolgáló önkénytest, módosult értelemben kalózt, rablót jelent, átvitt értelemben hőst, derék vitézt tett, melyből aztán a magyar levante szó is származott.

I. Mahmud (194) szultán a mecsetből visszatérve a külső kapu alatt rogyott össze és halt meg. A műezzinék

azonnal kihírdették *Oszmán*nak, **II. Musztafa** fiának trónralépését. I. Mahmud 24 évig kegyesen és szerencsésen uralkodott.

Mangal (10) nevű szénserpenyővel v. széntállal, mely sárga- v. vörösrézből, a szegényebbeknél cserépből való, fűtik a törökök szobáikat. A mi kályháink ott ismeretlenek. A *mangalt* a szoba közepére teszik s köréje guggolva társalognak a törökök.

Mistancsi (20) (egy másik kiadásban *mistaczi*) helyesen *müzsdedsi basi*, köznyelven *müstedsi basi* az a hírvivő, aki a zarándokcsapatnak Mekkából Damaskusba való visszatérését hírül hozta.

Mohammed pasa néven kilenc nagyvezír volt Mikes idejében Törökországban és pedig: 1. *Nisandsi Mohammed* pasa, (119) 1717. évi augusztus 16-ikától 1718 május 9-ikéig; 2. *Szilibdár Mohammed* pasa 1730 október 1-től 1731. évi január 22-ikéig; 3. *Szilibdár Esszejd Mohammed* pasa 1735. évi december 25-ikétől 1737. évi augusztus 5-ikéig; 4. *Jegen Mohammed* pasa (l. e. címen); 5. *Hadszi Auszade Mohammed* pasa (l. e. címen); 6. *Hadszi Mohammed pasa Terjaki*, 1746. (169) évi augusztus 10-ikétől 1747. évi augusztus 24-ikéig; 7. *Emin Mohammed* pasa *Divitdár* (l. e. címen); 8. *Mohammed Szaid* pasa, (197) 1755. évi október 22-ikétől 1756. évi április 1-éig; 9. *Raghib Mohammed* pasa, (201) 1756. évi december 13-ikától 1763. évi április 8-ikáig.

Mohassebedsi basi (175) (M. *muhascsegi basi*) a szultán udvarában a kiadások gondozója.

Molla v. *monla* (182) (eredetileg *mevla*, arab szó), törvénytudó, doktor.

Mufti v. *müfti*, (20 és másutt) bíró, törvénytudó; M. 20. levelében a nagymufti (*seikh-ul-islám*) az iszlám főpapja értetődik.

I. Murad (177 és 203) szultán uralkodott 1359—1389-ig. Meggyilkoltatott a Rigómezőn.

III. Musztafa (194 és 204) szultán uralkodott 1757—1773-ig. Meghalt dec. 24-ikén.

Musztafa pasa, (186) *Emir akhor Musztafa* pasa (l. ezt) kétszer volt nagyvezír: először 1752 június 30-ikától 1755. évi február 16-ikáig, másodszer 1756. évi április 1-étől 1756. december 13-ikáig.

Müezzín (182 s 189) imára hívó alsóbb rendű pap, aki az *ezant* (az imára hívó éneket) énekl.

Nagyvezír (*Szadr azam*) huszonegy volt összesen az alatt, hogy M. Törökországban élt. Egyik (*Emir akhor Musztafa*) kétszer, egy másik (Heckimzáde Ali) háromszor viselte e nagyfényű méltóságot. Így huszonháromszor szállott ez az állás kézről-kézre. Leghosszabb ideig, 12 évig, volt nagyvezír *Damad Ibrahim* pasa, III. Ahmed szultán veje és kegyence, akinek állása és élete a *Khalil Patrona*-féle zendülésben a nép haragjának esett áldozatául. A többiek egy-két évig uralkodnak, némelyik kivételesen három évig is. IV. *Oszmán* szultán nagyon gyorsan változtatta vezéreit, egyik csak

- 97, a másik épen csak 53 napig vitte a nagy birodalom ügyeit. Uralkodásának utolsó nagyvezire *Raghib Mohammed* pasa 7 évig tudta uralkodójának kegyét megőrizni. M. híven megemlékezik a nagyvezirek változásáról, kivéve *Jegen Mohammed* pasát, kinek letételekor (1739 március 23-ikán) Moldvában volt.
- Nákib Essref** (182) (helyesen *Nakib-ul-esraf* (arab szó), a próféta utódjának feje, legfőbb *serif*. (*Nakib* = főnök, *esref* középfoka *serif*nek = jelesebb, kiválóbb, neme-sebb.)
- Néma szolgál** (7) (l. bizebán).
- Nisandsi Ahmed** (157) pasa nagyvezir (l. Ahmed alatt).
- Nisandsi Mohammed** pasa (l. Mohammed 1 alatt).
- Omár khalifa** (80) (M.-nél *Omer*).
- III. Oszmán** (194 és 204) szultán 1754—1757-ig uralkodott; meghalt október 30-ikán. Mikes október 29-ikére teszi halála napját. Utódja lett III. *Ahmed* szultán fia, III. *Musztafa*.
- Patrona** (91) l. *Khatil Patrona*.
- Pehlivan Kbalil kuljkája** (92) (l. *csorbadsí* cím alatt).
- Pekmez** (108) és *bekmez* (M.-nél *peszmez*) szőlőíz, befőtt, must, melyet a törökök ép úgy használnak süteményekhez, mint nálunk a málna- v. barackíz. A fánkot (*lokma*) pekmezbe mártva eszik.
- Pera** (20) (törökül *Bejogtu*) Konstantinápoly legszebb és európai lakta városrésze, hol a követségek, francia, olasz színházak, templomok, apáca- és szerzetesházak, élőköl kereskedések, kávéházak, vendéglők vannak.
- Pite** (156) román szó, kenyeret jelent.
- Pola téti** (35 és másutt) rövidített alakja az *Είς πολλά έτη* (olv. Isz polla eti) vagy *εις έτη πολλά* (olv. Isz eti polla), újröngöd üdvözlésnek (sok évig, t. i. élj), mi a magyar «Isten éltesse»-nek felel meg.
- Porta** (8) l. fényes porta.
- Ramazan**, (29) a mohamedánok kilencedik hónapja (*Ramazan el-mubarek*) az áldott Ramazán, mikor egész hónapban böjtölni tartoznak nappal, éjjel pedig kivirradtig lakmározni, dözsölni. A Ramazan hónap 27-ik napjának éjjelén, melyet *Kadr gedseszínek*, az isteni kijelentés éjjelének tartanak, mikor a Korán az égből leküldetett, ajándékozzák meg az igazhívők uralkodójukat minden évben egy élete virágjában levő leánnyal, kit ramazani menyasszonynak neveznek. (25)
- Rekeb** (201) (helyesen *Raghib Mohammed* pasa, l. ezt Mohammed és Nagyvezir cím alatt).
- Rézeffendi** (9 és másutt) (helyesen *reis-z-efendi*) régebben a külügyminister.
- Ruscuk** (141) (bulgárul *Rusze*), a Duna jobb partján, Bulgárország egyik legnevezetesebb és élénk kereskedelmi városa és erős vára, szemben a román Gyurgyevóval.
- Siták**-nak (184) ellentétben a *szunniták*kal, a hagyományhívőkkel, hívják az *Ali khalifa* felekezetén levő orthodox mohamedánokat, a szakadókat.
- Szerdengecsti** (92) (M.-nél *szerdengesti*) a. m. önkényes katoná. Ezzel egyjelentésű a *deli, gönüllü* szó, mely utóbbival jelzik ma az önkényesen katonáskodót. A *szerdengecsti* szó alapjelentményében fejt veszített-et jelent; a hasibozuk (zavaros fejű, romlott fejű) szintén önkényes csapatokat, nemzetörséget, portyázó mezei hadakat jelent s egyjelentésű a szerdengesti szóval.
- Szénserpényő**. (10) Széntál, l. *mangal* c. cikket.
- Sziliktar** (119, 175 és 196) (helyesebben *Szilidár* és *Szilabdár*) fegyvertartó, fegyverhordó, a szultán fegyverének hordozója. *Szilikdar aga* főudvarnagy. Ez volt az egyedüli eset és ritkaság gyanánt van a török történelemben följegyezve, hogy a szultán fegyvertartója neveztetett ki a nagyveziri méltóságra. Ez *Szilidár Esszejd Mohammed* volt (l. Mohammed 3. alatt).
- Sztambol** (92) Efendi (M.-nél *Stambol Effendi*), helyesebben *Isztambul efendiszi*, Isztambul városbírája.
- Tahin** (22) (helyesen *ta'jin*) napi járandóság, ratio, adag, természetben kiadott élelemilleték. Régebben az idegen hatalmak követeinek adott pénzilleték és élelem.
- Tefterdar** (132) l. *Defterdar*.
- Teszkeredsi basi** (175) M.-nél *Teskeregi basi*, (*teszkere*-ütlevél, igazoló irat) igazoló irat kiállító.
- Therapia** (28) (M.-nél *Tarabia*), a Boszporosz európai partján, Jeniköjtől félórányira fekvő szép helység, pompás kikötővel, a francia, német, angol, olasz követség palotáival.
- Tihája**, (8, 28 és másutt) helyesen *kjája*, l. ezt.
- Timár** (173) hűbér, nyugdíj, valamely birtoknak adományozása azzal a kötelezettséggel, hogy az illető saját költségén lovas hadi szolgálatot végez. Az ilyen timár tulajdonosát timariotnak hívták.
- Tirnakdsi basi** (175) (M.-nél *Dirnakgi basi*) körömvágó főnök (*tirnak*-köröm).
- Ulema** (20) többese az *alim* arab szónak, mely tudóst jelent; törökben egyes számú alak s tudóst, papi állású férfit, jogtudóst jelent; egyáltalán a törvénytudósok osztályába tartozó, a nagyműftől (*seikh ul-islamtól*) lefelé mindenki, aki államhivatalra készül.
- Uzunköprü** (3) M.-nél *Üzönküprü* (Hosszúhid) a helység neve, mely nem messze fekszik Drinápolytól, az Ergene folyó mellett.
- Vakuf**, (183) az ájtatos alapítványok, hitbizomány, elidegeníthetetlen birtok.
- Zagardsi basi** (175) a kutyaőrök feje (*zagar* = agár), *zagardsilar* nevet viseltek a janicsár hadsereg 61-ik ezredében szolgáló katonák.
- Zil-ullah** (173) l. Isten árnyéka.

